32609

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

10

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Биринҹи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН
МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы—1955

494.368(07)
А 40

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Биринчи бурахылыш

3269

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайчан Республика
ЕЛМИ КИТАБХАНАСЫ

„Азәрбайчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1955

МҮНДӘРИЧӘ

Сәһ.

1. М. Ч. Чәфәров—Совет язычыларынын Икинчи Үмумиттифаг гурултайы 3
2. А. Бабаев—IX синифдә М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин тәһлили һаггында 19
3. Һ. Рәһимова—Шакирдләрин синифдән харич мүталиәсини нечә тәшкил эдирәм 33
4. Савадлы язынын вә мәдәни нитгин ваһид мәктәб гайдасы 40
5. Мүхтәсәр әдәбийятшүнаслыг терминләри лүғәти 57
6. Ени монографиялар 82

Чапа имзаланмыш 4/V—1955-чү ил. Кағыз форматы $60\times84^{1}/_{16}=2,75$ чап вәрәги 5,005

ФГ 06738 Сифариш 1308 Тираж 5000

Бирләшмиш Нәшрийят мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.

еда ксиянын адреси: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт эви, тел. 3-13-45

М. Ч. ЧӘФӘРОВ

Филоложи элмләри намизәди

СОВЕТ ЯЗЫЧЫЛАРЫНЫН ИКИНЧИ ҮМУМИТТИФАГ ГУРУЛТАЙЫ

Яхынларда өлкәмизин пайтахты Москвада кечирилән совет язычыларынын Икинчи Үмумиттифаг гурултайы совет халгынын мәдәни һяятында чох бөйүк вә мүһүм бир һадисә олду. Гурултай һәр шейдән әввәл айдын көстәрди ки, совет язычыларынын Биринчи гурултайындан кечән 20 ил мүддәтиндә өлкәмизин игтисади, сияси вә мәдәни һәятынын сүр'әтли инкишафы илә янашы олараг, совет әдәбийяты да инкишаф этмиш, өлкәнин сияси-ичтимаи һәятында актив иштирак эдән бөйүк бир гүввәйә чеврилмишдир. Чох бөйүк мә'нәви тә'сир гүдрәтинә малик олан совет әдәбийяты дүнянын ән габагчыл бир әдәбийяты кими, өлкә харичиндә дә бөйүк нүфуз вә э'тибар газанмыш, бүтүн дүняда мүасир прогрессив әдәбийятын яранмасында вә инкишафында чох бөйүк рол ойнамышдыр. Гурултая харичи өлкәләрдән кәлмиш гонаглар, халг демократиясы өлкәләри язычыларынын нүмайәндәләри, эләчә дә Инкилтәрә, Франса, Һиндистан, Һолландия, Бразилия вә башга өлкәләрин прогрессив язычылары өз нитгләриндә ифтихарла көстәрдиләр ки, онлар һәмишә үмид нәзәрләрини бүтүн дүняда сүлһ вә демократия уғрунда мүбаризә идеяларынын кениш яйылмасында мисилсиз хидмәт көстәрмиш олан бөйүк совет әдәбийятына дикмиш, бу әдәбийятын Горки, Маяковски кими даһи нүмайәндәләриндән өйрәнмиш вә үмумиййәтлә, мүасир дөврүн прогрессив дүня әдәбийятынын инкишафы үчүн еканә йолу ән дүзкүн ярадычылыг методу олан сосялизм реализми методуна йийәләнмәкдә көрмүшләр. Сосялизм реализми ярадычылыг методу бәшәр бәдии тәфәккүрүнүн ени вә бөйүк бир гәләбәсидир.

Гурултай ән мүһүм ярадычылыг мәсәләләрини мүзакирә этди. Истәр мә'рузәләрдә, истәрсә айры-айры натигләрин нитг-

ләриндә совет әдәбијјатынын ваһид јарадычылыг методу олан
сосјализм реализминә даһа дәриндән јијәләнмәк вәзифәләрин-
дән, ингилаби романтика мәсәләсиндән, әдәбијјатда мүсбәт гәһ-
рәман проблеминдән, совет әдәбијјатынын сәнәткарлыг чәһә-
тиндән даһа да зәнкинләшдирилмәси үчүн гаршыда дуран
вәзифәләрдән әтрафлы бәһс олунду. Драматуркијанын, сосја-
лист лириканын, эпик поэзија вә сатиранын, еләчә дә совет
әдәбијјатынын нәзәри мәсәләләринин—әдәби тәнгид вә әдә-
бијјатшүнаслыг элминин кәләчәк инкишаф јоллары ајдын-
лашдырылды. Совет әдәбијјатынын кәләчәкдә даһа јени зирвә-
ләрә јүксәлмәси јоллары мүәјјән эдилди.
«Совет әдәбијјатынын вәзијјәти вә вәзифәләри һаггында»
А. А. Сурковун мә'рузәси, һабелә «Совет бәдии нәсри», «Совет
поэзијасы», «Совет драматуркијасы», «Ушаг вә кәнчләр үчүн
совет әдәбијјаты», «Совет кинодраматуркијасы», «ССРИ халг-
лары әдәбијјатынын бәдии тәрчүмәси» мөвзуунда динләнилән
әлавә мә'рузәләрдә совет әдәбијјатынын наилијјәтләрини көс-
тәрмәклә бәрабәр, мә'рузәчиләр әсас фикирләрини совет әдә-
бијјатынын мүһүм проблематик мәсәләләринин изаһына вер-
диләр. Мүзакирәләрдә демәк олар ки, совет әдәбијјатынын әсас
јарадычыларынын, тәчрүбәли јазычыларын әксәријјәти ишти-
рак этди, мүһүм проблематик мәсәләләр һаггында өз фикирлә-
рини сөјләдиләр. Бу чәһәтдән гурултај сон дәрәчә сәмәрәли
бир мәктәб тә'сирини бурахды.
Гурултајын ачылышы күнүндә Совет Иттифагы Комму-
нист партијасынын Мәркәзи Комитәсинин дәрин мәзмунлу
тәбрик мәктубунун охунмасы, доғма Коммунист партијасынын,
Совет дөвләтинин вә совет халгынын совет әдәбијјатынын ин-
кишафы үчүн бәсләдији бөјүк вә даими гајғыны бир даһа
парлаг сурәтдә нүмајиш этдирди. Тәбрик мәктубунда деји-
лирди:
«Коммунист партијасы јени инсан тәрбијә эдилмәсиндә,
совет чәмијјәтинин мә'нәви-сијаси бирлијинин мөһкәмләнди-
рилмәсиндә, коммунизм гурмаг уғрунда мүбаризәдә совет әдә-
бијјатынын бөјүк ролуна јүксәк гијмәт верир».
Мәркәзи Комитәнин мүдрик көстәришләри вә мәсләһәт-
ләрлә зәнкин олан тәбрик мәктубу совет әдәбијјатынын бөјүк
наилијјәтләрини әкс этдирмәклә бәрабәр, онун кәләчәк инки-
шаф јолларыны, јени вәзифәләрини дә конкрет шәкилдә мүәј-
јән этди.
«Совет халгы өз јазычыларындан көзләјир ки, онлар бүтүн
халг тәсәррүфатынын даһа да инкишаф этдирилмәси үчүн би-
нөврә вә Вәтәнимизин сәрһәдләринин мөһкәмлији үчүн тә'ми-

нат олан ағыр сәнаеи даим инкишаф этдирмәк кими әзәмәтли
вәзифәләри јеринә јетирән шанлы мүасирләримизин, нәһәнк
электрик стансијалары тикән, иншаат үсулларыны тәкмилләш-
дирән, милјонларла һектар хам торпаглардан истифадә эдән,
бүтүн кәнд тәсәррүфатыны јүксәлтмәк уғрунда зәһмәткешлә-
рин әрзаға вә халг тәрәфиндән ишләдилән маллара кетдикчә
артан тәләбатыны даһа јахшы өдәмәк уғрунда мүбаризә апа-
ран мүасирләримизин дүзкүн вә парлаг образларыны јарада-
чаглар».
Совет әдәбијјатынын баш гәһрәманы сосјалист әмәји са-
һәсиндә харигәләр јарадан, совет халгына чошғун вәтәнпәр-
вәрлик һисси илә хидмәт эдән јени инсандыр. Мәркәзи Комитә
өз тәбрик мәктубунда совет јазычыларыны марксизм-ленинизмә
јарадычылыг јолу илә јијәләнмәк әсасында совет һәјатыны вә
совет адамларынын зәнкин мә'нәви аләмини даһа дәриндән өј-
рәнмәјә, һәјаты бүтүн мүрәккәблији илә дәриндән мәнимсәмәјә
вә бу јол илә дә бөјүк фикир вә дујғулар сәнәти јаратмаға
чағырды:
«Сов.ИКП МК јазычылары индики бејнәлхалг шәраитдә
империализм чәбһәси илә сосјализм вә демократија чәбһәси ара-
сында мүбаризәнин кенишләнмәси шәраитиндә әсл һәјат һәги-
гәтини бүтүн мүрәккәблији вә долғунлуғу илә көрмәјә имкан
верән марксизм-ленинизмә јарадычылыг јолу илә јијәләнмәк
әсасында һәјаты дәриндән өјрәнмәјә, өлкәмиздә Коммунист
партијасынын рәһбәрлији илә баш верән инкишаф просесләр-
рини чәмијјәтимизин инкишафынын ганунаујғунлугларыны
вә перспективләрини анламаға, һәјатдакы зиддијјәтләри вә
конфликтләри ашкара чыхармаға чағырыр... Јазычыларымыз
совет адамларыны коммунизм идејалары вә коммунист әхлагы
руһунда тәрбијә этмәли, шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар
инкишафына, зәһмәткешләрин бүтүн јарадычылыг габилијјәти
вә бачарығынын тамамилә тәрәгги этмәсинә көмәк этмәлидир-
ләр. Һәгигәти ифадә эдән бир сәнәт, совет адамларынын зән-
кин дахили аләмини дәриндән ачыб көстәрән бөјүк фикир вә
дујғулар сәнәти јаратмаг, өз гәһрәманларынын образларында
онларын әмәк фәалијјәтини, ичтимаи вә шәхси һәјатыны бүтүн
мүхтәлифлији илә вә гырылмаз вәһдәт шәклиндә тәчәссүм эт-
дирмәк совет јазычыларынын борчудур».
Мәркәзи Комитәнин тәбрик мәктубунда совет әдәбијјаты-
нын бәдии-сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин дә инкишаф этди-
рилмәси үчүн мүдрик көстәришләр, мәсләһәтләр верилмишдир.
Совет јазычылары рус вә дүнја классик әдәбијјатынын бү-
түн көзәл ән'әнәләрини вә совет әдәбијјатынын мүбариз ән'-

әнәләрини бундан сонра даһа кениш шәкилдә давам вә инкишаф этдирмәли, сәнәткарлыг мәсәләләринә бөйүк фикир вермәли, кениш ярадычылыг тәшәббүсләри көстәрмәли, бәдии ярадычылыгда мүхтәлиф форма вә үслуб сечмәйә сә'й көстәриб, дәрин мәзмунлу, орижинал сәнәт әсәрләри яратмалыдырлар. Бу хүсусда Мәркәзи Комитәнин тәбрик мәктубунда дейилир: «Партия язычылары чәсарәтли ярадычылыг сә'йләри көстәрмәйә, әдәбийятын бүтүн нөвләрини вә жанрларыны зәнкинләшдирмәйә вә даһа да инкишаф этдирмәйә, совет охучусунун кетдикчә артмагда олан мә'нәви тәләбатыны мүкәммәл бир сурәтдә өдәмәк үчүн бәдии сәнәткарлыг сәвиййәсини йүксәлтмәйә чағырыр».

Сов.ИКП МК-нын мүдрик көстәришләри вә мәсләһәтләри гурултайын ишиндә, мә'рузә вә чыхышларда руһ йүксәклийи вә дәрин ифтихар һисси илә дөнә-дөнә гейд олунду. Әсас вә әлавә мә'рузәчиләр партия көстәришләринә әсасланараг, совет әдәбийятынын мүһүм проблематик мәсәләләрини айдынлашдырдылар.

Совет әдәбийятынын вәзиййәти вә вәзифәләри һаггында мә'рузә эдән А. А. Сурков совет язычыларынын Биринчи Үмумиттифаг гурултайындан сонракы 20 ил мүддәтиндә әлдә эдилмиш наилиййәтләрдән бәһс эдәрәк көстәрди ки, бу мүддәтдә өлкәнин ичтимаи вә сияси һәятында совет язычыларынын актив иштиракы ондан әввәлки илләрә нисбәтән өлчүлмәз дәрәчәдә артмышдыр. Совет язычылары һәмчинин мүһүм бейнәлхалг мәсәләләрдә, бүтүн дүняда сүлһ вә демократия уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак этмишләр. Ийирми илдә айры-айры республикаларын язычылары арасында гардашлыг әлагәләри арасы кәсилмәдән мөһкәмләнмишдир. Халгларымыз бир-биринин мәдәни вә әдәби ирсини дәриндән өйрәнмәйә бөйүк фикир вермишләр. Т. Шевченко, М. Ф. Ахундов, И. Франко, Л. Украинка, М. Коцюбински, Руставели, Низами, Нәваи, Рудәки, Чами, Фирдовси, Туманян, Сундукян, Бараташвили, Важо Пшавели, Махтум-Кулу, Райнис вә бир чох башга бөйүк классикләрин әсәрләри рус вә башга гардаш совет халгларынын дилләринә тәрчүмә эдилмишдир. Айры-айры республикаларын көркәмли совет язычыларынын әсәрләринин дә бүтүн Советләр Иттифагында кениш яйылмасына хүсуси фикир верилмишдир. Шолохов, Фадеев, Федин, Тихонов, Тычина, Бажан, Турсунзадә, С. Вурғун, Леонидзе, Чиковани Исаакян, Зарян, Корнейчук, Үпит, Лацис вә онларча башга

ларынын әсәрләри совет халгларынын дилләринә тәрчүмә эдилмишдир.

Бөйүк Чин Халг Республикасынын яранмасы, Асия вә Авропанын бир сыра өлкәләриндә халг демократиясы гурулушунун яранмасы нәтичәсиндә, әләчә дә икинчи дүня мүһарибәсиндән сонра капиталист өлкәләринин чохмилйонлу зәһмәткешләринин бөйүк Советләр Иттифагына бәсләдикләри һүсн-рәғбәтин сон дәрәчә гүввәтләнмәси нәтичәсиндә бүтүн дүняда совет мәдәниййәтинә, о чүмләдән, совет әдәбийятына олан мәһәббәт вә рәғбәт фөвгәл'адә бир сәвиййәдә күчләнмишдир. 1945—1953-чү илләр арасында һәлә там олмаян мә'лумата көрә халг демократиясы өлкәләриндә вә капиталист өлкәләриндә 900 совет язычысынын әсәри 44 харичи дилә тәрчүмә эдилмишдир. Тәкчә 1951—1953-чү илләрдә харичдә совет язычыларынын әсәрләри 94.196 нүсхә илә нәшр эдилмишдир. Совет әдәбийятынын әсәрләри даһа чох Чин Халг Республикасында вә халг демократиясы өлкәләриндә, һәмчинин Австрия, Инкилтәрә, Аркентина, Бирма, Бразилия, Һолландия, Дания, Һиндистан, Италия, Ливан, Мексика, Норвекия, Пакистан, АБШ, Уругвай, Финландия, Франса вә бир чох башга өлкәләрдә тәрчүмә вә нәшр эдилмишдир. Бу фөвгәл'адә, ени вә кениш охучу аудиторияcы өз нөвбәсиндә совет әдәбийяты гаршысында ени вә бөйүк вәзифәләр, тәләбләр ирәли сүрүр ки, һәр бир совет язычысы өз ярадычылыг ишиндә бу тәләбләри нәзәрә алмая билмәз. Сосялизмә доғру инкишафын мүхтәлиф мәрһәләләриндә олан халг демократиясы өлкәләри охучулары совет әдәбийятындан өлкәмизин зәһмәткешләринин һәятынын вә ени һәят уғрунда мүбаризәсинин реал сәһнәләринин тәсвирини, һабелә ени совет адамынын бу бөйүк тарихи мүбаризәдә нечә ярандығынын, нечә формалашдығынын тәсвирини көзләйир. М. Шолоховун «Оянмыш торпаг», Ф. Панферовун «Бруски», Ф. Гладковун «Семент», «Энеркия», В. Ажаевин «Москвадан узагларда», Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди», А. Фадеевин «Кәнч гвардия», Б. Полевоюн «Әсл инсан һаггында повест»и кими әсәрләр темасында ени йүксәк бәдии әсәрләрә халг демократиясы өлкәләри охучулары арасында бөйүк тәләб вардыр. Belә әсәрләр васитәсилә бу өлкәләрин охучулары сосялизм гурулушунун мүхтәлиф мәрһәләләриндә совет халгынын зәнкин ингилаби тәчрүбәсини өйрәнирләр.

Халг демократиясы өлкәләринин язычылары, әләчә дә капиталист өлкәләринин прогрессив язычылары совет әдәбийяты-

нын көркәмли нүмайәндәләриндән өйрәнирләр. Өз ярадычылыгларында реализмин ән яхшы ән'әнәләрини инкишаф этдирән Һ. Фаст, Д. Олдридж, Ф. Харди, Л. Арагон, А. Стил, Ж. Амаду, П. Неруда, Назим Һикмәт вә Һиндистан, Пакистан, Иран вә башга Шәрг өлкәләринин прогрессив язычыларынын әсәрләрини диггәтлә охудугда, онларын Горки вә Маяковскинин вә бүтүн көркәмли совет язычыларынын тәчрүбәсини бөйүк мәһәббәтлә өйрәндикләри чох айдын көрүнүр. Бизим совет әдәбиййатынын ярадычылары да Чин Халг Республикасы язычыларынын, халг демократиясы өлкәләри язычыларынын вә капиталист өлкәләринин ән көркәмли прогрессив язычыларынын ярадычылыг тәчрүбәсини бөйүк марагла өйрәнир вә өйрәнмәлидир. Бу тәчрүбә йүксәк сәнәткарлыг уғрунда мүбаризәдә совет язычыларына көмәк эдир.

А. А. Сурков айры-айры әдәби жанрларын сон 20 илдәки инкишафындан данышараг, Чәфәр Чаббарлынын ярадычылығындан, М. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романындан да данышды, бу әсәрләрә йүксәк гиймәт верди.

Мә'рузәчи гурултай әрәфәсиндә мүсбәт гәһрәман проблеми әтрафында кедән мүбаһисәләрдән бәһс эдиб, дүзкүн олараг көстәрди ки, «идеал гәһрәман» һаггында хәял бәсләйәнләр сәһв эдир вә сосялизм реализминин тәләбләриндән, чанлы гәһрәмандан чох узаглашмыш олурлар. Мә'рузәчи көстәрди ки, «Полад нечә бәркиди», «Оянмыш торпаг», «Әсл инсан һаггында повест», «Кәнч гвардия» кими әсәрләрин гәһрәманлары мәһз чанлы, реал гәһрәманлардыр.

А. А. Сурков өз мә'рузәсиндә Сов.ИКП МК-нын әдәбийят вә инчәсәнәт һаггында тарихи гәрарларына кениш ер верди, бу гәрарларын совет әдәбиййатынын инкишафындакы бөйүк ролуну көстәрди, хүсусилә совет әдәбиййатына ябанчы олан, совет әдәбиййатыны кери чәкмәк истәйән дүшмән нәзәриййәләрлә мүвәффәгиййәтли мүбаризәдә партия гәрарларынын рәһбәр вә истигамәтләндиричи ролуну вә бөйүк тә'сирини фактларла көстәрди. Космополитизм вә ниһилизм кими дүшмән нәзәриййәләрлә мүбаризәнин тарихиндән вә бу мүбаризәни гүввәтләндирмәйин әһәмиййәтиндән данышды.

Мә'рузәчи совет язычыларыны космополитизм, милләтчилик тәзаһүрләринә гаршы даһа амансыз олмаға чағырды.

«Совет әдәбиййатынын вәзиййәти вә вәзифәләри һаггында» А. А. Сурковун мә'рузәсиндән сонра К. М. Симоновун, С. Вурғунун, А. Е. Корнейчукун, С. А. Керасимовун, А. К.

Антоколскинин, М. Ф. Рылскинин, М. Ауэзовун вә Б. С. Рюриковун элавә мә'рузәләри олду.

К. М. Симонов совет нәсринин наилиййәтләриндән, инкишаф йолларындан, тематик вүс'әтиндән, хүсусиййәтләриндән данышды. Мә'рузәчи сосялизм реализми методундан бәһс эдәрәк көстәрди ки, «Сосялизм реализми методу бизим өлкәмиздә ингилаб әрәфәси дөврүндә, болшевикләрин ингилаба һазырлашдығы дөврдә әрсәйә кәлмишдир. Бу метод Горкинин ингилаб әрәфәсиндәки ярадычылығында—рус пролетариатынын гәләбәсинә инанан бир сәнәткарын ярадычылығында әрсәйә кәлмишдир. Элә бир сәнәткар ки, онун үчүн сосялизмин гәләбәси утопия дейил, яхын бир үмид иди!

Сосялизм реализми бир метод кими бир тәрәфдән амансыз синфи мүбаризә шәраитиндә, дикәр тәрәфдән бир өлкәдә сосялизм гурулушунун мүрәккәб шәраитиндә тәсдиг олунмуш вә өзүнүн дөйүшкәнлик габилиййәтини фашизм илә силаһлы мүбаризә илләриндә сүбут этмишдир.

Һал-һазырда, мүһарибәдән сонракы илләрдә, 900 милйон инсанын сосялизм гурулушу йолунда ирәлилләдийи бир заманда, сосялизмин, халгын гәләбә чалдығы һәр бир ердә сосялизм реализми әсас ярадычылыг методу кими инкишаф эдир.

Сосялизм реализми бир сыра капиталист өлкәләринин инчәсәнәтиндә дә әрсәйә кәлир, о өлкәләрдәки зәһмәткешләрин кениш тәбәгәси сосялизм чәбһәсинин наилиййәтләрини көрүб, өз өлкәләриндә дә сосялист идеяларынын гәләбәси перспективләринә инанырлар; о өлкәләрдәки бу садә инсанларын нөгтейи-нәзәрини экс этдирән вә өз өлкәләринин садә инсанлары үчүн әсәр язмаға сә'й көстәрән язычылар вардыр».

К. М. Симонов эйни мәсәләдән данышараг көстәрди ки, сосялизм реализми методу принсипләри язычынын һәят һадисәләринә мүнасибәтиндә өзүнү көстәрир. Лакин сосялизм реализминә там йийәләнмәк мәсәләсиндә йүксәк сәнәткарлыг уғрунда мүбаризә чох мүһүм рол ойнайыр. Сосялизм реализми методунда язылмыш әсәрләр сырасына о өлмәз әсәрләр дахил ола биләр ки, йүксәк сәнәткарлыгла ярадылмыш олсун. Бу тәләбә чаваб вермәйән әсәрләр тезликлә унудула биләрләр.

Сосялизм реализми «яшарыг-көрәрик» кими битәрәфлилик позисиясына, пассив мүшаһидәчилик позисиясына зиддир. Бунун әксинә сосялизм реализми язычы талеинин халг талеи

илә гырылмаз телләрлә бағлылығыны тәсдиг едир. Сосялист реалист сәнәткар үчүн ән бөјүк һәгигәт—халг һәјаты һәгигәти, сосялизм уғрунда мүбаризә едән күтләләрин һәгигәтидир. Бу һәгигәт уғрунда мүбаризәнин ән өн сыраларында дурмаг онун ән әсаслы вә шәрәфли вәзифәсидир. Сосялист реализми әдәбијјаты мәһз буна көрә һәр чүр бәдбинлијә дүшмәндир. Чүнки бәдбинлик инамсызлыг демәкдир, сосялизм реализми әдәбијјатынын әсас маһијјәти исә бундан ибарәтдир ки, о, халг күтләләринин гәләбәсинә инаныр, онда бүтүн ер үзүндә әдаләтли сосялист ичтимаи гурулушунун гәти гәләбә чалачағына бөјүк, сарсылмаз инам вардыр. О ердә ки, һәјат сәһнәләри кәскин вә һәтта амансыздыр, сосялизм реализми бу кәскинлијин јумшалтмағы тәләб етмир, анчаг о тәләб едир ки, бу кәскин мүбаризәдә верилән гурбанларын нә үчүн вә һансы мәгсәдлә верилдији ајдын олсун.

К. М. Симонов бу саһәдә мүһүм бир мәсәләјә дә тохунараг деди ки, совет јазычыларынын Биринчи Үмумиттифаг гурултајында гәбул олунмуш мәрамнамәдә көстәрилмишди ки, «Сосялизм реализми бәдии јарадычылыг, хүсуси јарадычылыг тәшәббүсләри көстәрмәк, мүхтәлиф формалар, үслуб вә жанрлар сечмәјә јазычыја имкан јарадыр». Буна бахмајараг бә'зиләри белә һесаб едирләр ки, куја сосялизм реализми ејни заманда бәдии әсәрләрин үслубуну, форма вә жанрыны да тә'јин едирмиш вә куја сосялизм реализми практикада мәһз үслуб имиш... Мә'рузәчи бу хүсусда Сов.ИКП МК-нын тәбрик мәктубунда олан көстәришләрә әсасланараг гејд етди ки, јарадычылыг методуну үслуб вә чәрәјанларла гарышдырмаг бөјүк сәһвдир. Бу јанлыш нөгтеји-нәзәр совет әдәбијјатынын ајры-ајры нүмајәндәләриндә олан орижинал үслуб хүсусијјәтләрини көлкәләјир, мүхтәлиф вә зәнкин үслуб хүсусијјәтләринин елми шәкилдә өјрәнилмәсинә мане олур. Һалбуки совет јазычыларымызын фәрди үслуб хүсусијјәтләрини өјрәнмәк, бу саһәдә олан бүтүн көзәл ән'әнәләри даһа кениш јајмаг тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг елмимизин ән мүһүм вәзифәси олмалыдыр. Мә'рузәчи совет нәсринин инкишаф јолларындан бәһс едәркән үмумиттифаг шөһрәти газанмыш бүтүн көркәмли нәср әсәрләриндән, онларын мәфкурәви, бәдии дәјәриндән данышды, белә әсәрләр сырасында «Кәләчәк күн», «Абшерон», «Шамо», «Мүһарибә», «Бир кәнчин манифести» кими Азәрбајчан совет романларыны да хүсусилә гејд етди.

Совет поезијасы һаггында әлавә мә'рузә илә чыхыш едән С. Вурғун ајры-ајры республикаларда поезијанын инкишафына рус совет поезијасынын көстәрдији мүсбәт тә'сирдән данышараг деди ки, «Биз, икинчи гурултајымыза топлашмыш гардаш республикаларын шаирләри рус классик вә мүасир поезијасынын бөјүк тарихи ролуну һәдсиз миннәтдарлыгла гејд едирик. Бу поезија бизим милли әдәбијјатларымызы ени пилләјә галдырмыш, бәдии јарадычылығымызы өз реалист вә ингилаби ән'әнәләри илә зәнкинләшдирмишдир... О, Шәрг халгларынын поезијасында көһнәлмиш шәрг шеир ганунларыны арадан галдырмаға көмәк етмишдир».

Поезијада мүсбәт гәһрәман проблеминдән бәһс едәрәк С. Вурғун көстәрди ки, «Заманәмизин мүсбәт гәһрәманыны, коммунизм уғрунда мүбаризи тәрәннүм едәркән, она гаршы дуран зидд гүввәләри көстәрмәкдән еһтијат едиб горхаглыг көстәрмәк лазым дејил... Дүшмәни зәиф көстәрсәк биз өз гүввәмизи дә көстәрә билмәрик... Мүсбәт гәһрәманын өз дахили зиддијјәтләри, зәиф вә гүввәтли чәһәтләри вардыр...». Мә'рузәчи епик поезијаны инкишаф етдирмәк зәруриййәтиндән данышыб, деди ки, үмумиләшдирилмиш характерләр вә образлар, ичтимаи һәјат һадисәләри вә вәзијјәтләрини јаратмаг үчүн епик поезија сәнәткара һәдсиз имканлар верир. «...Бизим совет шаирләринин вәзифәси ени дүнја уғрунда мүбаризә апаран, гуруб јарадан совет адамынын образыны јаратмагдыр».

Лирикадан бәһс едәрәк мә'рузәчи деди ки: «Бә'зән бизим лирикада риторикачылыг, сојуг мүһакимә, үмуми нәзәри мүлаһизәләр һисс олунур. Ахы шаир, кәрәк өз дүшүнчәләрини вә фәлсәфи мүлаһизәләрини поетикләшдирсин, кәрәк онлары бәдии образларын дили илә ифадә етсин. Јалныз бу заман шаирин фикирләри бәдии тә'сир күчүнә малик ола биләр.

...Лирика өз нәғмәсини охудугдан сонра о саат учуб кедән кәлди-кедәр гушлара бәнзәмәмәлидир... Лирик шеир, нәғмә инсанын гәлбини дилә кәтирмәли, онун гәлбиндә јува салмалы вә зүмрүд гушу кими ону исиндирмәли, зәһмәтдә, мүбаризәдә, кәдәрли вә нәш'әли дәгигәләрдә инсана јолдаш олмалы, онда нәчиб һиссләр ојатмалы вә беләликлә дә инсаны јүксәлтмәли, ону даһа күчлү, даһа ағыллы вә мә'нәви чәһәтдән зәнкин етмәлидир».

С. Вурғун ингилаби романтика мәсәләсиндән, сатирик поезијадан вә шеирдә сәнәткарлыг мәсәләләриндән дә әтрафлы данышды.

Б. Полевой совет ушаг әдәбијјатынын инкишаф јолларындан вә зәнкин әдәби ән'әнәләриндән данышды. Мә'рузәчи де-

ди ки, ушаг әдәбийятындан, онун кәләчәк инкишаф йолла-
рындан данышаркән, биз ән вачиб, мүһүм бир мәсәләдән:
коммунизм гуручуларынын ени нәсилләринин тәрбийә эдил-
мәсиндән вә бу саһәдә бәдии әдәбийятын үзәринә дүшән шә-
рәфли вәзифәләрдән данышмыш олуруг. Ушаг әдәбийяты
бөйүк инкишаф йолу кечмишдир. 20 ил бундан габаг ушаг
әдәбийяты илә чох аз, бир нечә язычы мәшғул олурду. Сон
20 ил әрзиндә исә 1.500 мүәллиф: язычы, шаир, драматург,
алим, тәрбийәчи, сәйяһ вә адлы-санлы, дүня көрмүш адамлар
ушаглар үчүн мүхтәлиф мәзмунлу китаблар язмышдыр. Бун-
лардан әлавә Н. Островски, В. Катаев, А. Гайдар, А. Фадеев,
В. Каверин вә бир чох башгаларынын әсәрләри кәнч охучу-
лар арасында бөйүк шөһрәт газанмышдыр. Азадлыг уғрунда
йорулмадан мүбаризә апаран Чапаев, мөһкәм кәнч комму-
нист, шанлы әскәр вә бөйүк зәһмәткеш Павел Корчакин, әв-
вәлләр хәялпәрвәр вә чошғун һиссийятлы мәктәбли олан вә
сонралар Вәтәнимиз үчүн чәтин күнләрдә халгын интигамы-
ны алан горхмаз партизан Таня ады илә шөһрәт газанмыш
Зоя Космодемянская, шанлы кәнч гвардиячылар кими ма-
раглы характерләр ушагларымызын вә кәнчләримизин се-
вимли гәһрәманлары олмушлар. Бу мүәллифләрин китабла-
ры милйонларла охучунун бөйүк рәғбәтини газанмышдыр,
чүнки бу язычылар зәманәмизин һәгиги гәһрәманларынын си-
фәтләрини өзүндә чанландыран вә типик шәраитдә типик ха-
рактер олан адамлары өз әсәрләриндә көстәрә билмишләр.
Эйни заманда Һомерин, Сервантесин, Дефонун, Х. Андерсенин,
де Костерин вә дүня әдәбийятынын бир чох башга классик-
ләринин әсәрләриндәки гәһрәманлар кәнч охучуларымызын
севимли гәһрәманларыдыр.

Мә'рузәчи деди ки, элми-бәдии сәркүзәшт характерли
вә элми фантастик әдәбийятын бурахылмасына чох фикир
вермәк лазымдыр. Халгымызын ярадычы һәяты бу чүр әсәр-
ләр яратмаг үчүн хейли чох вә зәнкин сүжет верир. Совет
шаирләриндән С. Маршак, К. Чуковски, А. Барто ушаглар
үчүн бир чох гиймәтли шеирләр язмышлар. С. Михалковун,
Е. Благининанын, Н. Забиланын, Е. Трутнованын шеирлә-
рини кәнчләр чох севирләр.

Совет драматуркиясы һаггында әлавә мә'рузә илә чыхыш
эдән А. Е. Корнейчук совет драматуркиясынын мүхтәлиф ин-
кишаф мәрһәләләриндән данышды. Корнейчук драматуркия-
да мүсбәт гәһрәман проблеми мәсәләсинә кениш ер верди.

О көстәрди ки, тамашачы вә охучулар үчүн нүмунә ола би-
ләчәк тә'сирли мүсбәт гәһрәман образы ярада билмәк һәяты
бүтүн дәринлийи, зиддиййәтләри илә көрмәйи бачармагдан,
реал конфликтләри ашкара чыхара билмәкдән асылыдыр.
Мә'рузәчи драматуркияда сатирик әсәрләрин ярадылмасы
зәрурииййәтиндән, ушаглар үчүн мүһүм тәрбийәви әһәмиййәти
олан ени сәһнә әсәрләринин ярадылмасындан данышды.

Идеялылыға вә реализмә даһа там вә дәриндән йийәлән-
мәк, өз усталыг мәһарәтини дурмадан артырмаг, һәгиги һәя-
тымызын ән мүһүм чәһәтләрини экс этдирмәк,—совет драма-
тургларынын биринчи нөвбәли вәзифәләри бунлардыр.

«Совет әдәби тәнгидинин әсас проблемләри» һаггында
әлавә мә'рузәчи Б. С. Рюриков көстәрди ки, бизим өлкәмиз-
дә габагчыл элми фикир ябанчы тә'сирләрлә, академизм, мү-
чәррәдлик, элми фикри тәчрүбәдән айырмаг чәһдләри илә
мүбаризәдә инкишаф эдир. Догматизм, схоластика, ситатчы-
лыг бизим габагчыл элми фикрә яддыр. Әдәби тәнгидин вә-
зифәси әдәбийятымызын мәфкурәви йүксәлиши, онун бәдии
мүкәммәллийи вә һәят һәгигәтини дүзкүн экс этдирмәси иши-
нә көмәк этмәкдир. Б. С. Рюриков мүасир буржуа эстетика-
сынын кениш тәнгидини верди. Буржуа эстетикасы инсана
нифрәт фәлсәфәси үзәриндә гурулмушдур. Совет эстетикасы
буржуа эстетикасынын эксинә олараг, инсан, онун сәадәти вә
мә'нәви зәнкинлийи уғрунда, инсанын кечмишин бүтүн мән-
фур галыгларындан азад олмасы уғрунда мүбаризә апарыр.

Совет әдәби тәнгиди вулгар сосиолокизмә, ваһид ахын
нәзәриййәсинә вә һәр чүр космополитизм, суб'ективизм вә
милләтчилик тәзаһүрләринә дүшмәндир. Мүртәче әдәбийят-
шүнаслыг истәр кечмишдә, истәрсә дә мүасир дөврдә әдә-
бийяты халг һәятындан айырыр. Халгын ичәрисиндән чых-
мыш даһи язычылары тәсадүфи һадисә һесаб эдир. Совет
әдәбийятшүнаслығы бу сахта нәзәриййә илә мүбаризәдә
инкишаф этмишдир. Әдәбийятшүнаслыгда вулгар сосиоло-
кизмин вурдуғу зиянлардан бәһс эдәрәк мә'рузәчи деди ки,
биз унуда билмәрик ки, али мәктәбләримиздә вә мәтбуаты-
мызда бир нечә ил вулгар сосиолокизмин зәрәрли нәзәриййә-
си яйылмышдыр вә мүәййән әдәбийятчылар нәсли үзәриндә
тә'сири олмушдур.

Бу һәмин нәслдир ки, әксәриййәти инди мүәллимлик,
әдәбийятшүнаслыг вә әдәби тәнгид саһәсиндә актив чалы-
шыр. Одур ки, вулгар сосиолокизм нәзәриййәси галыг-
лары илә мүбаризәни бир ан олсун даяндырмаг олмаз. Вул-

гар сосиологлар Лермонтову буржуалашан дворјан шаири, Гоголу хырда мүлкәдар јазычысы, Гончарову патриархал буржуа јазычысы адландырырдылар.

Мә'рузәчи совет әдәбијјатшүнаслығы элминин наилијјәтләриндән бәһс едәрәк, сон заманлар Н. В. Гогол, А. В. Чехов, Шедрин, Грибоедов, Некрасов вә XVIII әсрин маарифчиләри һаггында јени јарадылмыш тәдгигат әсәрләрини гијмәтләндирди. Ајры-ајры республикаларда әдәби тәнгидин вәзијјәтиндән бәһс едәрәк, мә'рузәчи деди: «Күрҹүстан, Азәрбајҹан, Ермәнистан, Балтик өлкәләри вә Орта Асија республикаларында сахта зәрәрли көрүшләрин ифша едилмәсиндә вә мәғлуб едилмәсиндә чох иш көрүлмүшдүр».

Мә'рузәчи али мәктәбләрдә естетика элминин дәриндән вә әтрафлы кечилмәси тәләбини ирәли сүрүб көстәрди ки, университетләрин вә педагожи институтларынын филоложи факултәсини битирән кәнҹләр өз әлејһдарларыны, јә'ни идеалист естетикасы системини пис билирләр. Бу исә естетика вә әдәбијјат нәзәријјәси саһәсиндә тәзаһүр едән зәрәрли фикирләри вахтында көрмәјә мане олур. Биз али мәктәбләрдә материалист естетикасынын тарихи инкишафыны, онун ајры-ајры нүмајәндәләрини дә кифајәт гәдәр, әтрафлы өјрәнмәјә лазыми фикир вермирик.

«Совет кинодраматуркијасы» һаггында әлавә мә'рузәчи С. А. Керасимов драматургларла кино инҹәсәнәт ишчиләринин, гурулушчу режиссорларын мүтәгабил әлагәсиндән вә бу сых әлагәнин совет киносунун инкишафы үчүн көзәл нәтиҹәләриндән, совет кино драматуркијасынын инкишаф јолларындан вә наилијјәтләриндән данышды. «Ленин Октјабрда», «Ленин 1918-ҹи илдә», «Биз Кронштадданыг», «Шорс» «Александр Невски», «I Пјотр», «Суворов», «Богдан Хмелнитски», «Тарас Шевченко», «Мусоргски», «Силаһлы адам», «Галибләр нәсли», «Јаков Свердлов», «Арсен», «Волга-Волга», «Тракторчулар» кими онларча филмин Иттифаг мигјасында вә харичи өлкәләрдә бөјүк шөһрәт газандығыны көстәрди. Мә'рузәчи көстәрди ки, һал-һазырда совет кино инҹәсәнәти гаршысында илдә 100—150 бәдии филм бурахмаг вәзифәси гојулмушдур. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн јазычыларла кино инҹәсәнәти ишчиләринин даһа сых әлбир ишләмәси мүһүм шәртдир, чүнки совет кино инҹәсәнәтинин инкишафыны совет әдәбијјатынын инкишафындан ајрыча тәсәввүр етмәк олмаз.

ССРИ халглары әдәбијјатынын бәдии тәрҹүмәси һаггында әлавә мә'рузәләриндә П. Г. Антоколски, М. Б. Ауезов вә

М. Ф. Рылски бәдии тәрҹүмәнин халглар достлуғунун реал тәзаһүрү олдуғундан, бу ишин дөвләт әһәмијјәтли бир иш олдуғундан данышдылар. Халгларымыз арасындакы достлуг совет чәмијјәтинин варлығынын сарсылмаз әсасларындан биридир. ССРИ халглары әдәбијјатынын гаршылыглы сурәтдә тәрҹүмә едилмәси бу достлуғун тәзаһүрләриндәндир. 1953-чү илдә тәрҹүмә әдәбијјаты өлкәмиздә бүтүн бәдии китаб мәһсулунун 45 фаизини тәшкил етмишдир. Мә'рузәчиләр бәдии тәрҹүмәнин мүһүм јарадычылыг иши олдуғуну гејд етдиләр. Чалышмаг лазымдыр ки, совет халгларынын зәнкин әдәби ирси, классикләрин ән мүһүм әсәрләри вә мүасир совет әдәбијјатынын ән јахшы әсәрләри тәрҹүмә васитәсилә бүтүн совет халгларына ана дилиндә чатмыш олсун.

Гурултајда Н. С. Тихонов мүасир прогрессив дүнја әдәбијјаты һаггында әлавә мә'рузә етди. Бу мә'рузә әтрафында чыхыш едән мүхтәлиф харичи өлкәләрин прогрессив јазычылары ајры-ајры өлкәләрдә сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәдә јаранмыш мүасир прогрессив әдәбијјатын кәләчәк инкишаф јолларындан әтрафлы бәһс етдиләр, бу өлкәләрдә габагчыл јазычыларын сосјализм реализми методундан нечә истифадә етдикләриндән, бу саһәдә гаршыда дуран кәләчәк вәзифәләрдән данышдылар. Бу ҹәһәтдән совет јазычыларынын Икинчи Үмумиттифаг гурултајы ејни заманда бүтүн дүнјанын прогрессив әдәбијјатынын инкишафында чох бөјүк мәдәни бир һадисә олду.

Н. С. Тихонов сон илләрдә бүтүн дүнјада сүлһ вә демократија уғрунда империализм фитнәкарлығы әлејһинә мүбаризәнин күндән-күнә гүввәтләнмәси илә әлагәдар олараг, бүтүн дүнјада прогрессив әдәбијјатын сүр'әтлә инкишаф етдијиндән бәһс етди. 20 ил бундан габаг дүнјада прогрессив јазычыларын сајы индикинә нисбәтән аз иди. Инди бүтүн өлкәләрин ән јахшы сөз усталары өз талеләрини халгын талеи илә, бөјүк сүлһ иши уғрунда мүбаризә илә бағламышлар. Бу күнкү дүнја прогрессив әдәбијјаты зәнкин ән'әнәләр үзәриндә гурулмушдур. Фашизм тауну әлејһинә мүбаризә мејданларында вә фашистләрин ганлы әлләриндә һәлак олмуш Јулиус Фучик, Николај Вантсаров, Нурдаля Григ, Жак Декур, Владислав Ванчур, Адам Кукхоф, Лютсиан Шенвалд вә башгаларынын ады тарихдә һәмишә јад едиләчәкдир.

Тихонов халг демократијасы өлкәләринин јазычылары үзәриндә кениш дајанды. Онларын јарадычылыгларыны һәртәрәфли тәһлил едиб гијмәтләндирди.

Мә'рузәчи көстәрди ки, халг демократиясы өлкәләриндә совет язычыларынын әсәрләринин тәрҹүмә вә нәшр эдилмәсинә бөйүк фикир верирләр. Горки, Маяковски, Н. Островски, Фадеев, Шолохов, Полевой кими язычыларын ярадычылыг тәҹрүбәсини өйрәнирләр.

Тихонов мә'рузәсиндә бөйүк Чин әдәбиййатына кениш ер верди. Мүасир Чин әдәбиййатынын Лу Син, Мао-Дун, Го Мо-жо, Дин Лин, Лао Шә, Кә Чжун-пин, Эми Сяо, Чжоу Ян, Ба Тсзин, Теао Юя, Тян Хан, Чжан Тян-и, Ай Тсин вә Ся Яня кими көркәмли нүмайәндәләринин ярадычылығындан бәһс этди.

Мүасир Чин әдәбиййаты алты йүз милйондан ибарәт олан гәһрәман Чин халгынын ени һәят уғрунда мүбаризәсинә көмәк эдән бөйүк бир гүввәйә чеврилмишдир.

Шәрг өлкәләринин мүасир прогрессив әдәбиййатындан данышаркән мә'рузәчи бөйүк һинд халгынын классик әдәбиййаты үзәриндә кениш даянды. Рабиндранат Тагор, Прем Чанд, Мүлк Радж Ананд кими бөйүк һинд язычыларынын әдәби ирсинин бөйүк әһәмиййәтини гейд этди.

Әһмәд Аббас, Әли Сәрдар, Әһмәд Надим Қасми, Ибраһим Ҹалис, Садиг Беһам, Хариндранат Чаттопадхай, Фаиз Әһмәд Фаизи вә башга һинд язычыларынын әсәрләрини гейд этди. Һал-һазырда һинд әдәбиййаты чох сүр'әтлә инкишаф эдир. Һиндистанын бүкүнкү прогрессив әдәбиййаты империалистләрин Асия өлкәләриндә апардыглары мүстәмләкә сиясәтини ҹәсарәтлә ифша эдир; кечмишин галыглары илә мүбаризә эдир, һәяты реалистҹәсинә тәсвир этмәйә бөйүк сә'й көстәрир.

Тихонов Авропа өлкәләри, Шимали вә Ҹәнуби Америка вә Австралиянын мүасир прогрессив әдәбиййатындан данышды. Андрэ Стил, Луи Арагон, Д. Олдридж, Алферт Коннард, Һовард Фаст, Пабло Неруда, Жорж Амаду вә башгаларынын ярадычылығындан, әсәрләринин әһәмиййәтиндән әтрафлы бәһс этди. Мә'рузәчи деди ки, совет язычылары вә дүнянын бүтүн прогрессив язычылары мөһкәм вә сарсылмаз достлуг әлагәси сахлайырлар. Бу достлуг икинҹи дүня мүһарибәси дөврүндә мөһкәмләнмиш вә мүһарибәдән сонракы илләрдә бүтүн дүняда сүлһ вә демократия уғрунда мүбаризәдә сынагдан кечирилмишдир. Ахырынҹы илләрдә бу достлуг даһа да мөһкәмләнмишдир.

Совет әдәбиййаты илә прогрессив шәрг вә гәрб әдәбиййатынын достлуғу—һәгиги һуманизм, азадлыг вә сүлһ наминә олан бөйүк достлугдур.

Совет язычыларынын Икинҹи Үмумиттифаг гурултайы совет әдәбиййатынын бөйүк наилиййәтләрини, онун күндән-күнә артан бөйүк бейнәлхалг нүфузуну парлаг сурәтдә көстәрмәклә бәрабәр, гейд этди ки, бә'зи һалларда сосялизм реализминдән узаглашмаг нөгсанлы әсәрләрин мейдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Һәяты бир гәдәр бәзәкли-дүзәкли тәсвир этмәйә мейл көстәрмәк вә инкишаф зиддиййәтләринин, артма чәтинликләринин үстүндән сүкутла кечмәйә мейл этмәк бир сыра әсәрләрдә өзүнү көстәрмишдир ки, бу да үмуми әдәби инкишафа мәнфи тә'сир көстәрмишдир. Совет әдәбиййаты һәмишә ябанчы тә'сирләрә гаршы, космополитизм, милләтчилик тәзаһүрләринә, бәдии тәфәккүрү Коммунист партиясы вә Совет дөвләти сиясәтинин актуал мәсәләләриндән узаглашдырмаг ҹәһдләринә вә буржуа идеолокиясынын башга тәзаһүрләринә гаршы, әдәбиййатымызы мешшанлыг, идеясызлыг, дүшкүнлүк батаглығына юварлатмаг ҹәһдләринә гаршы мүбаризәдә инкишаф этмиш вә ҹаһаншүмул шөһрәт газанмышдыр. Гурултай гейд этди ки, совет әдәбиййаты бу ябанчы, дүшмән идеолокиясы тәзаһүрләринә гаршы бундан сонра да амансыз олмалыдыр.

Чохмилләтли совет әдәбиййаты өзүнүн бүтүн ярадычылыг наилиййәтләри илә Совет Иттифагы Коммунист партиясына, партиянын даими бөйүк гайғысына вә онун истигамәтверичи мүдрик рәһбәрлийинә миннәтдардыр. Совет халгынын һәятында бөйүк бир мәдәни һадисә олан совет язычыларынын Икинҹи Үмумиттифаг гурултайынын да өз ишини мүвәффәгиййәтлә баша чатдырмасы бу бөйүк партия гайғысынын парлаг нәтиҹәсиндән бири олду.

Совет язычыларынын Икинҹи Үмумиттифаг гурултайынын екунларыны диггәтлә өйрәнмәк ялныз язычылар үчүн дейил, эйни заманда әдәбиййат мүәллимләримиз үчүн дә мүһүм әһәмиййәтә маликдир. Партиямызын Мәркәзи Комитәсинин гурултая көндәрдийи тәбрик мәктубундан мәктәбләримиздә әдәбиййатын тәдрисини яхшылашдырмаг үчүн мүһүм нәтиҹәләр чыхармаг лазымдыр: бу мүһүм партия сәнәдиндә совет әдәбиййаты илә бирликдә классик әдәби ирсин вә мүасир прогрессив дүня әдәбиййатынын даһа әтрафлы вә дәриндән өйрәнилмәси тәләби ирәли сүрүлмүшдүр.

Әдәбиййат мүәллимләримиз чалышмалыдырлар ки, орта мәктәбдә шакирдләримиз һазыркы шәраитдә чохмилләтли совет әдәбиййатынын газандығы бөйүк бейнәлхалг нүфуз һаггында, бу әдәбиййатын өлкәмизин сияси-иҹтимаи һәятында ойнадығы рол һаггында, габагчыл классик әдәби ирс вә онунла

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайҹан Республика
Үмуми китабханасы

совет әдәбийяты арасында олан гырылмаз әлагә һаггында әсаслы мә'лумат ала билсинләр. Чалышмаг лазымдыр ки, орта мәктәб шакирдләри классик әдәбийятын вә совет әдәбийятынын нүмунәләри илә, һәмчинин мүасир прогрессив дүня әдәбийятынын сүлһ вә демократия уғрунда мүбаризә идеяларыны экс этдирән ән яхшы нүмунәләри илә дә таныш ола билсинләр. Әдәбийят мүәллимләримизин язычылар гурултайынын ишиндән чыхардығы ән мүһүм нәтичәләрдән бири дә әдәбийятын тәдрисиндә сәнәткарлыг вә эстетика мәсәләләринә, әдәби әсәрләрин бәдии тәһлилинә диггәти артырмагдан ибарәт олмалыдыр. Бәдии әсәрләрин тәһлилиндә садәчә мәзмуну, әсәрдәки һадисәләри данышмаг кифайәт дейилдир. Әсәрләрин бәдии тәһлилинә, сәнәткарлыг хүсусиййәтләринә, бәдии тәсвир васитәләри, образларын тәһлилинә, язычынын фәрди үслуб хүсусиййәтләринин тәһлилинә кениш ер вермәк лазымдыр.

А. БАБАЕВ
Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагокика институтунун аспиранты.

IX СИНИФДӘ М. Ф. АХУНДОВУН «АЛДАНМЫШ КӘВАКИБ» ҺЕКАЙӘСИНИН ТӘҺЛИЛИ ҺАГГЫНДА

Бөйүк мүтәфәккир язычы М. Ф. Ахундовун бәдии ярадычылығында онун «Алданмыш кәвакиб» һекайәси мүһүм ер тутур. Бу әсәрдә Шәрг мүтләгиййәти, зоракылыг, чәһаләт, мөвһумат, дин вә саирә кәскин тәнгид эдилмиш вә өлдүрүчү сатира атәшинә тутулмуш, бир сыра ени мүтәрәгги вә демократик идеялар ирәли сүрүлмүшдүр. Шакирдләримизи марксизм-ленинизм дүнякөрүшү вә атеизм руһунда тәрбийәләндирмәкдә бу һекайәнин дә бөйүк әһәмиййәти вардыр. Мәһз буна көрә, орта мәктәбдә «Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин тәдриси хүсуси диггәт тәләб эдир.

IX синфин әдәбийят програмында М. Ф. Ахундов бәһсинә верилмиш 20 саатдан «Алданмыш кәвакиб»ин кечилмәсинә 4 саат вахт айырмаг олар. Мүәллим бу вахтдан сәмәрәли истифадә этмәли, әсәрдәки мәзмун долғунлуғу вә идея зәнкинлийи шакирдләрә дәриндән мәнимсәдилмәлидир.

«Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин кечилмәсинә гәдәр шакирдләр XIX әсрин биринчи вә икинчи ярысында Азәрбайчанын ичтимаи, сияси вә игтисади вәзиййәти, М. Ф. Ахундовун дөврү вә һәяты, шеир вә драм ярадычылығы һаггында лазыми мә'лумат алырлар.

IX синиф шакирдләри М. Ф. Ахундовун ярадычылығыны өйрәниркән әдәбийятымыз тарихиндә ики мүһүм әдәби жанрла илк дәфә таныш олурлар ки, бунлардан биринчиси—драм, икинчиси—нәсрдир.

Буна көрә дә мүәллим өз кириш сөһбәтиндә Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә ени реалист нәсрин инкишаф йолу һаг-

гында шакирдләрә гыса мә'лумат вермәлидир. Бу һагда ки-
риш сөһбәти үчүн мүәллим IX синфин «Әдәбийят» дәрслийин-
дән вә «Ахундовун нәсри» (Һ. Эфәндиев, Бакы, 1954) кита-
бындан кифайәт гәдәр мә'лумат әлдә едә биләр.

Кириш сөһбәтиндән сонра синифдә һекайәнин охунмасына
башламаг лазымдыр.

«Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин әдәбийят тарихи курсун-
да өйрәнилән илк нәср әсәри олдуғуну, әсәрин дилиндә әрәб,
фарс сөзләри вә тәркибләринин чохлуғуну нәзәрә алараг, һе-
кайәнин дил э'тибарилә чәтин олан биринчи һиссәсини синиф-
дә мүтләг охутмаг лазымдыр.

«Әдәбийят мүнтәхәбаты» (IX синиф үчүн, Азәрнәшр, 1954)
китабында «Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин дили садәләш-
дирилмишдир: язычынын үслубу сахланылмагла әрәб, фарс
сөзләри вә тәркибләри Азәрбайчан дилинә тәрчүмә эдилмиш-
дир. Бу һал, әлбәттә, һекайәнин мәзмунуну мәнимсәмәкдә
шакирдләрә көмәк этдийи кими, мүәллимләрин дә ишини асан-
лашдырыр.

Әсәрин мүәййән парчасы синифдә охундугдан сонра, галан
һиссәсинин эвдә охунмасы тапшырылыр. Шакирдләр эвдә ба-
ша дүшмәдикләри сөзләри лүғәт дәфтәринә языр вә өйрәнир-
ләр.

Икинчи дәрс сааты бүтүнлүклә әсәрин мәзмунуну мәним-
сәтмәйә сәрф эдилмәлидир. Чүнки һекайәдә тәсвир эдилән һа-
дисәләрин мүрәккәблийи, һәр образын өзүнә мәхсус характерә
малик олмасы, конфликтин кәскинлийи вә әсәрдә ирәли сүрү-
лән бир сыра ени мүтәрәгги идеялар онун мәзмунуну мәним-
сәтмәк үзәриндә хүсуси даянмағы тәләб эдир.

Әсәрин мәзмунуну әсаслы сурәтдә мәнимсәтмәк үчүн га-
багчадан һазырлыг көрүлмәли, әсәрдә баш верән айры-айры
һадисәләри айдынлашдыран, әсәрин мәзмунуну ачан, сүжет
хәттини шәрһ эдән суаллар һазырланмалыдыр.

Һекайәнин мәзмунуна аид тәхминән белә суаллар гоймаг
олар:

1. Мирзә Сәдрәддин шаһ Аббасын янына нә үчүн кәлир
вә шаһ нә тәдбир көрүр?

2. Вәзирләр хүсуси мүшавирәдә нечә чыхыш эдир вә нә
тәдбир көрүрләр?

3. Юсиф Сәррач кимдир? Онун һакимиййәт башына кә-
тирилмәсинин «сәбәби» нә иди?

4. Юсиф Сәррач шаһлыг дөврүндә һансы мүһүм тәдбир-
ләри көрүр?

5. Юсиф Сәррачдан наразылығын вә она гаршы гиямын
сәбәби нә иди?

6. Әсәрдә һадисәләр нечә хәтт үзрә инкишаф эдир вә һан-
сылардыр?

Шакирдләрин чавабы долғун вә мәзмунлу олмалы вә һәр
суала аид олан һадисәни яхшы əһатә этмәлидир. Мәсәлән,
биринчи суала верилән чавабда Мирзә Сәдрәддинин шаһ Аб-
басын янына кәлмәси, улдузларын яхынлашмасындан шаһа
тохуначаг бәла һаггында хәбәр сөйләмәси, шаһын горхмасы,
чаван икән тахт-тачдан әл чәкмәк истәмәмәси вә һадисәнин
баш вердийи тарихи дөвр айдынлашдырылмалыдыр.

Әкәр биринчи шакирд там чаваб вермәзсә, башгасы онун
чавабыны тамамлайыр, мүәллим исә бу чаваблары мәгсәдә
уйғун шәкилдә формалашдырыб, үмумиләшдирир вә сонракы
суаллара кечир.

Суаллара верилән чаваблар мәзмунун там мәнимсәнилмә-
сини сүбут этмәлидир.

Һекайәнин мәзмунуну мәнимсәтмәк үзәриндә иш апараркән
әяни вәсаитдән истифадә эдилмәлидир. Ушагкәнчнәшр тәрә-
финдән 1950-чи илдә бурахылмыш «Алданмыш кәвакиб» ки-
табчасындакы шәкилләрдән әяни вәсаит кими истифадә этмәк
олар. Мүмкүн олан ерләрдә шакирдләри коллектив сурәтдә
«Кеорки Саакадзе» кино филминә тамашая апармаг олар.
(Бу филмдә шаһ Аббасын вәһши һәрәкәтләри, залымлығы,
апардығы бир сыра әдаләтсиз мүһарибәләр вә с. тәсвир олу-
нур).

Әсәрин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнил-
дийинә йәгинлик һасил этдикдән сонра, һекайәнин тәһлилинә
башламаг олар.

Әсәрин тәһлили (дәрс) мүһазирә-мүсаһибә йолу илә апа-
рылмалыдыр. «Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин тәһлилини
ашағыдакы план үзрә апармаг олар:

1. Әсәрин мөвзуу;
2. Әсәрдәки образларын груплашдырылмасы;
3. Әсас образларын тәһлили;
4. Икинчи дәрәчәли образларын тәһлили:
5. Әсәрин идеясы;
6. Һекайәнин композисиясы вә бәдии сәнәткарлыг хүсу-
сиййәтләри;
7. «Алданмыш кәвакиб»ин әдәбийят тарихимиздә әһәмий-
йәти.

Мүәллим әсәрин мөвзуунун Иран тарихиндән алындығы-
ны, һекайәдә тәсвир эдилән шаһ Аббасын Сәфәвиләр сүлалә-

синдән олдуғу үчүн бу сүлаләнин һакимиййәт дөврүнү, хүсусән, шаһ Аббасын һөкмранлығыны чох гыса сурәтдә изаһ этмәк лазымдыр. Бу тарихи зәмин олмазса, әсәр яхшы анлашылмаз.

Әсәрдә тәсвир эдилән һадисә шаһ Аббасын һөкмранлығынын еддинчи илинә тәсадүф эдир. Бу һадисә һаггында шаһ Аббасын шәхси тарихчиси Искәндәр бәй Мүнши өзүнүн «Тарихи-аләм-арайи-Аббаси» китабында мараглы мә'лумат вермишдир.

М. Ф. Ахундов бу тарихи фактдан истифадә эдәрәк, Шәрг мүтләгиййәтини, чәһаләти, дини, мөвһуматы, гадын һүгугсузлуғуну вә с. шиддәтли тәнгид эдир вә өзүнүн бир сыра демократик, мүтәрәгги идеяларыны ирәли сүрүр. М. Ф. Ахундовун сияси мөвзуда әсәр язаркән, тарихә вә Иран һәятына мүрачиәт этмәси сәбәбсиз дейилди.

Язычы бу үсул илә ашыламаг истәдийи идеяны, тәнгид этдийи һадисәләри чар сензурасынын нәзәриндән гачырырды. М. Ф. Ахундов бу үсулдан мүнтәзәм истифадә эдир вә өз гәләм достларыны да бу чүр һәрәкәт этмәйә чағырырды. О, досту Мирзә Мүлкүм хана көндәрдийи мәктубда белә язырды:

«...Мүасирләр һаггында бу кими шейләри языб интишар этдирмәк тәһлүкәлидир. Хүсусилә Иран кими бир өлкәдә ки, фикир саһибләринин әсәрләрини чап этмәк ишинә һәлә дә мүтләг азадлыг верилмәмишдир. Бәс нечә олсун? Мәтләб чох үмдәдир, язылмасы чох вачибдир...

Әлачы асандыр. Һадисәнин әмәлә кәлмәсиң тарихини, дөвләтиндә гайда-ганун олмаян шаһ Султан Һүсейн Сәфәвинин әсринә атыныз; куя онун падшаһлығы заманында Әшрәф хан Әрәбистандан кәлир вә о бәлая дүчар олур. О һалда һеч кәс сәнин яханы тута билмәйәчәк вә мүасирләр дә бу әһвалатдан өз һесабларыны апарачаглар». (М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 184).

Әсәрин мөвзуу һаггында мә'лумат верилдикдән сонра һекайәдә иштирак эдән образлары шакирдләрин иштиракы илә ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1. Мәнфи образлар: шаһ Аббас, моллабашы Ахунд Сәмәд, вәзир Мирзә Мөһсүн, сәрдар Заман хан, малиййә вәзири Мирзә Йәһя, мүнәччимбашы Мирзә Сәдрәддин вә башга сарай адамлары;

2. Мүсбәт образлар: Юсиф Сәррач вә онун һәмфикирләри

Тәһлил просесиндә әсас образларын характеристикасына хүсусилә кениш ер вермәк лазымдыр. Образларын тәһлилинә шаһ Аббасдан башланылмалыдыр. Чүнки әсәрдә чәрәян эдән һадисәләрин һамысы онун ады илә сых әлагәдардыр.

Шаһ Аббас образыны һәртәрәфли тәһлил этмәк, онун характер сифәтләрини шакирдләрә яхшы мәнимсәтмәк үчүн габагчадан ашағыдакы суаллары һазырламаг олар:

1. Шаһ Аббас кимдир?

2. Шаһ Аббасын характер сифәтләри һансылардыр?

3. Язычынын шаһ Аббаса мүнасибәти нечәдир?

Юхарыдакы суаллара мүвафиг чаваблар алындыгдан сонра, шаһ Аббас образы һаггындакы үмуми фикри белә екунлашдырмаг лазымдыр:

Шаһ Аббас Иран шаһыдыр. Биз она һекайәдә илк дәфә арвады Сәлмә хатун илә, сонра исә мүнәччимбашы илә сөһбәт этдийи заман вә сарайда вәзирләри илә мәчлисдә раст кәлирик. Шаһ Аббас улдузларын яхынлашмасы нәтичәсиндә өзүнә дәйәчәк бәладан чаныны гуртармаг үчүн вәзирләриндән әлач истәйир. Лакин вәзирләр шаһын гаршысында кечмиш шәрәфсиз хидмәтләрини саймагла кифайәтләнир, шаһа ялтагланыр вә бәладан гуртармаг үчүн она йол көстәрмәкдә ачиз олдугларыны билдирирләр. Бунунла да онларын һәр бири өзүнүн скәбашлығыны, наданлығыны, вәзирлийә, дөвләти идарә этмәйә лайиг олмадығыны өз дили илә ифша этмиш олур.

Мөвлана Чәмаләддинин тәдбири илә шаһ һакимиййәтдән әл чәкир, өлүмә лайиг билдикләри Юсиф Сәррачы шаһ э'лан эдирләр. Лакин сарайдан говулмуш адамларын һийләси нәтичәсиндә Юсиф Сәррачын һакимиййәтинә сон гоюлур, шаһ Аббас енидән һакимиййәт башына кечир.

Шаһ Аббас Шәрг аләминдә һөкмранлыг этмиш залым, надан, чаһил шаһларын ән типик нүмайәндәсидир. О, ялтаг вә күтбаш вәзирләри әтрафына топлаяраг, әдаләтсиз вә сәрт ганунлары илә халгы союб, өлкәни дағытмышдыр; йоллар, көрпүләр, әкин ерләри харабалыға чеврилмиш, әһали диләнчи вәзиййәтинә дүшмүшдүр. Лакин бир овуч түфейли вәзирләр, дөвләт мә'мурлары, руһаниләр мин бир фырылдагла өзләринә вар-дөвләт топламышлар. Шаһ Аббас халгы союб, өлкәни дағытмагла кифайәтләнмир, онун үсул-идарәсинә гаршы азачыг э'тираз эдәнләрин көзләрини чыхартдырыр, бурун вә гулагларыны кәсдирир, онларын шаггаланмыш бәдәнләрини гала диварларындан асдырыр. Шаһ Аббасын Шәрг деспотларына хас олан бир сифәти дә вардыр. О, һәрәмхана сахлайыр, өлкәнин көзәл гызларыны ата-аналарындан, севкилиләриндән зорла айырыб, өз һәрәмханасына топлайыр. О, өлкәнин абадлашмасына, тәрәгги этмәсинә, халгын маарифләнмәсинә фикир вермир, халгы даһа чох истисмар этмәк үчүн руһаниләрин вә динин васитәсилә авамлыгда вә чәһаләтдә сахлайыр.

М. Ф. Ахундов Шәрг һөкмдарларына хас олан бүтүн чиркин, мурдар сифәтләри шаһ Аббасын симасында чәмләшдирәрәк, ону ифша етмишдир. Бөйүк язычы шаһ Аббасын ийрәнч сифәтләрини һекайәнин айры-айры ерләриндә ифша етдикдән сонра, онун гәддарлығындан вә залымлығындан бәһс едәрәк языр:

«Шаһ Аббас чәббарлығынын әдна әламәти бу иди ки, бир оғлуну өлдүрдү, икисинин дәхи көзүнү чыхартды. Дәхи оғлу йох иди, нәвәси она варис олду».

Язычы көстәрир ки, шаһ Аббас зүлмкар олмагдан башга, һәм дә авам вә чаһилдир. О, фырылдагчы мүнәччимләрин сөзүнә алданыб, тахт-тачдан әл чәкир.

М. Ф. Ахундов белә нәтичәйә кәлир ки, тәкчә шаһ Аббас дейил, үмумиййәтлә шаһларын һамысы залым, надан вә чаһил олмуш, өлкәни, халгы идарә етмәйә ләягәтли олмамышдыр.

М. Ф. Ахундов шаһ Аббасы даһа айдын вә габарыг бир шәкилдә ифша етмәк үчүн әдаләтли вә маарифпәрвәр Юсиф Сәррач образыны ярадыр. Ахундов шаһларда көрмәк истәдийи бүтүн мүсбәт сифәтләри Юсиф Сәррачын симасында чәмләшдирмишдир.

Шаһ Аббас образынын тәһлили гуртардыгдан сонра, әсәрин мүсбәт гәһрәманы Юсиф Сәррач образынын тәһлилинә кечмәк лазымдыр. Бу иши ашағыдакы суаллар әтрафында апармаг олар:

1. Юсиф Сәррач кимдир?
2. Юсиф Сәррачын һакимиййәт башына кечмәсинин сәбәби нә иди?
3. Юсиф Сәррач өз шаһлығындан нечә истифадә етди?
4. Юсиф Сәррачын характер сифәтләри һансылардыр?
5. М. Ф. Ахундов Юсиф Сәррача нечә мүнасибәт бәсләйир?

Бу суаллара конкрет мисалларла верилән чаваблар әсасында Юсиф Сәррач образынын тәһлилини ашағыдакы шәкилдә екунлашдырмаг вә бунунла да шакирдләри Юсиф Сәррача һүсн-рәғбәт бәсләмәк, динә, чәһаләтә, мөвһумата гаршы мүбаризә апармаг руһунда тәрбийәләндирмәк олар.

Юсиф Сәррач тарихдә яшамыш бир шәхсдир. О, өз дөврүнүн ағыллы вә мүтәрәгги фикирли адамларындан олуб, шаһ Аббасын вәһши һәрәкәтләринә, зүлмүнә гаршы мүбаризә апардығы үчүн өлүмә мәһкум едилмишди.

Юсиф Сәррач кәнч яшларында дини тәһсил алмасына бахмаяраг, сонрадан руһани олмагдан имтина етмиш вә ислам дининә гаршы мүбаризә апармышдыр.

О, ағыллы, елмли, көзүачыг, хошхасиййәт бир адам олдуғу үчүн тезликлә бир сыра е'тибарлы шәхсләрдән өзүнә чохлу дост газаныр. О, зүлм, истисмар, дин вә мөвһумат әлейһинә ачыгдан-ачыға мүбаризә апардығы үчүн дөвләт адамлары вә хүсусән, руһаниләр тәрәфиндән тә'гиб олунур.

Язычы, Юсиф Сәррач һаггында илк мә'луматы моллабашы Ахунд Сәмәдин дили илә верир. Моллабашы, шаһ Аббасын өлүмә лайиг бир адам ахтардығыны ешидән кими Юсиф Сәррачын динсиз олмасындан вә халг ичәрисиндә шаһын әлейһинә тәблиғат апармасындан данышараг дейир: Юсиф Сәррач халга өйрәдир ки, хүмс вә имам малы вермәйин, мүчтәһидләрә инанмайын, кәндхудадан тутмуш падшаһа гәдәр бүтүн дөвләт адамлары зүлм әһли вә гулдурдурлар. Бунлардан өлкәйә вә халга һеч бир мәнфәәт йохдур.

Беләликлә, язычы Юсиф Сәррачын ачыг фикирли, халгын дәрдинә галан, ону мүбаризәйә чағыран бир шәхс олдуғуну һәлә әсәрин биринчи һиссәсиндә өз охучуларына билдирир вә Юсиф Сәррача һүсн-рәғбәт оядыр. Юсиф Сәррач һаггында илк мә'луматын моллабашынын дилиндән верилмәси һеч дә тәсадүфи дейилдир. М. Ф. Ахундов дин вә дин хадимләрини елм вә мәдәниййәтин, инсанлығын ән бөйүк дүшмәни һесаб етмиш вә буна көрә дә өмрүнүн сонуна кими онлара гаршы йорулмаз вә ардычыл мүбаризә апармышдыр.

Юсиф Сәррач бир нечә е'тибарлы адамы башына йығыб, шаһын зүлмүндән, өлкәнин, халгын дөзүлмәз, ағыр вәзиййәтиндән, баш вермиш гураглыгдан, Гәзвин кими пайтахт шәһәрдә суюн чатышмамасындан вә һөкумәтин бүтүн бунлара биканә галмасындан шикайәтләнир. Бу заман сарай адамлары онун дуканына кәлиб, онун шаһ е'лан олундуғуну билдирирләр вә чаһ-чәлалла сарая апарырлар.

Юсиф Сәррач һакимиййәт башына кечән кими халг үчүн өзүнүн мүтәрәгги фикирләрини һәята кечирә билмәсиндә тәһлүкәли билдийи Мирзә Мөһсүнү, Сәрдар Заман ханы, Мирзә Йәһяны, моллабашы Ахунд Сәмәди, Мөвлана Чәмаләддини вә мүнәччимбашыны һәбс етдирир. Онларын еринә өз һәмфикирләрини, ачыг фикирли адамлары ирәли чәкир, мүнәччимбашылыг мәнсәбини ләғв едир, чүнки бунун «дөвләтә вә милләтә зәрәрдән башга бир файдасы йохдур».

Юсиф Сәррач өлкәдәки өзбашыналығы арадан галдырмаг вә халгын вәзиййәтини яхшылашдырмаг үчүн вилайәт һакимләринә фәрман көндәрәрәк әһали илә инсанчасына рәфтар етмәйи, рүшвәт алмамағы тапшырыр. О, дини мәһкәмәдән

айырыр, веркилəри азалдыр, шаһ Аббасын дөврүндə хараб эдилмиш йоллары, көрпүлəри тə'мир этдирир, ени йоллар, көрпүлəр салдырыр, карвансаралар тикдирир, һəр ердə мəктəблəр, пулсуз хəстəханалар ачдырыр, элсиз-аягсызлара, етимлəрə, гочалара мадди көмəк эдир.

Язычы көстəрир ки, Юсифин шаһлығы заманы Иран тəрəггийə доғру үз гойду, һəр ердə асайиш бəрпа олунду, халг зүлм вə əсарəтдəн нишан көрмəди:

«Юсиф шаһын чүлусундан бир һəфтə кечди. Һəр күн онун һəсəнатындан вə əдалəтиндəн нөв-нөв əламəтлəр халга заһир олду. Иран үчүн əййами-фирузлуг, əййами-сəадəт вə игбал үз верди...

Əһли-Гəзвин һəр күн гəл'ə гапыларындан адам шаггаларыны асылмыш көрмəдилəр вə шаһ мейданында чəлладларын адам шаггаламагларыны вə дардан асмагларыны вə көз чыхармагларыны мүшаһидə этмəдилəр. Бу кейфиййəт онлара хейли гəрибə көрүндү. Əввəл дедилəр ки: «Көрүнүр бу тəзə падшаһ чох рəһмли вə һəлимли адамдыр».

Юсиф Сəррачын элмли, узагкөрəн, тəдбирли вə маарифпəрвəр бир шəхс олмасына бахмаяраг, чəмиййəтин инкишаф ганунларыны, синифлəр арасында кедəн мүбаризəнин маһиййəтини билмəмəси, өз мүбаризəсиндə кениш халг күтлəлəринə архаланмамасы онун башлыча сəһвлəри иди. Məһз бу сəбəблəрə көрə сарайдан говулмуш шаһ мə'мурлары тезликлə гиям галдырыб онун һакимиййəтинə сон гойдулар.

Язычы, Юсиф Сəррачы кениш вə һəртəрəфли тəсвир этмишдир. О, Юсиф Сəррача сəмими мəһəббəт бəслəйир. Ахундов өзүнүн ени, демократик вə маарифчилик идеяларыны Юсиф Сəррачын ады вə дили илə тəблиғ этмишдир. Юсиф Сəррачын тəблиғ этдийи фикирлəр Ахундовун шəхси фикирлəри иди.

Юхарыдакы тəһлилдəн сонра шаһ Аббас вə Юсиф Сəррач образлары һаггындакы билийин мөһкəмлəнмəси үчүн бу образлары бир-бирилə мугайисə эдəн ашағыдакы схеманы шакирдлəрин фəал иштиракы илə һазырламаг олар:

Шаһ Аббасын характер сифəтлəри	Юсиф Сəррачын характер сифəтлəри
Шаһ Аббас залым, ганичəн, чəллад, сəрт, чаһил, элмсиз, өз эзичи ганунлары илə өлкəни хараба гоян, дини вə дин хадимлəрини һимайə этмəклə халгы əсарəтдə вə авамлыгда сахлаян, оғурлуг вə рүшвəтхорлу-	Юсиф Сəррач əдалəтли, рəһмли, мүлайим, ағыллы, элмли, өз ислаһатчылыг фəалиййəти вə демократик ганунлары илə өлкəни абад эдəн, дин вə дин хадимлəри илə мүбаризə апаран, ени мəктəблəр ачмагла

Шаһ Аббасын характер сифəтлəри	Юсиф Сəррачын характер сифəтлəри
ғун артмасы үчүн шəраит ярадан, халгын əн яхшы оғулларынын көзүнү чыхардан, адамларын бурун-гулағыны кəсдирəн, дар ағачындан асдыран, һəр күн адам шаггаладан, һəр чүр мүтəрəгги идеяларын гаршысыны бөйүк вəһшиликлə аландыр.	халгы савадландырмагла ону чəһалəтдəн, авамлыгдан гуртармаг истəйəн, хəстəханалар ачмаг, йоллар чəкдирмəк, көрпүлəр салдырмаг, веркилəри азалтмаг, рүшвəтхорлуғун ləғви үчүн фəрманлар вермəклə халгын мадди рифаһ һалыны яхшылашдырмаг истəйəндир.

Дөрдүнчү дəрс саатында икинчи дəрəчəли образлар, əсəрин сүжети вə идеясы, композисиясы вə бəдии дил мəсəлəлəри тəһлил эдилмəли вə һекайəнин əдəбийят тарихимиздəки мөвгеи айдынлашдырылмалыдыр.

Һекайəнин икинчи дəрəчəли образлары сырасына баш вəзир Мирзə Мөһсүн, сəрдар Заман хан, малиййə вəзири Мирзə Йəһя, моллабашы Ахунд Сəмəд, мүнəччимбашы Мирзə Сəдрəддин вə Мөвлана Чəмалəддин дахилдир. Бу образлар айрыайрылыгда, конкрет тəһлил эдилмəлидир.

Бундан сонра, шакирдлəрин иштиракы илə һекайəнин сүжет хəттини мүəййəнлəшдирмəк лазымдыр. «Алданмыш кəвакиб» һекайəсиндə ики сүжет хəтти вардыр:

1. Шаһ Аббас вə вəзирлəрин əһвалаты;

2. Юсиф Сəррач вə онун шаһлығы заманы апардығы ислаһатчылыг фəалиййəти.

Һəр бир сүжет хəттиндə инкишаф этдирилəн һадисəлəр бир-биринин давамы олуб, бир-биринə үзви сурəтдə бағланараг, бир вəһдəт тəшкил этмишдир.

Əсəрин сүжет хəтти мүəййəнлəшдикдəн сонра, һекайəдə ирəли сүрүлəн идея айдынлашдырылмалыдыр. Əсəрин идеясы һаггында мүəллим өзү данышмалыдыр. Мүəллим гейд эдир ки, М. Ф. Ахундов «Алданмыш кəвакиб» һекайəсинин мөвзуну тарихдəн көтүрсə дə, мəсəлəйə мүасир һəятын тəлəби нөгтейи-нəзəриндəн янашмыш, ону бөйүк демократ вə реалист сəнəткар язычы кими мүвəффəгиййəтлə һəлл этмишдир.

М. Ф. Ахундов, XIX əсрдə дүня əһəмиййəти газанмыш мүтəрəгги рус əдəбийятынын бөйүк наилиййəтлəрини дəриндəн мəнимсəмиш вə йүксəк идеяларла силаһланмышды. О, Пушкин, Гогол, Белински, Чернышевски кими мүтəфəккир сəнəткарларын бəдии вə элми əсəрлəриндəн илһам алмыш, дөврүндəки ичтимаи ярамазлыглары тəнгид эдəрəк, кəскин сатира

атәшинә тутмушдур. Бу мүсбәт тә'сирин парлаг ифадәсини «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә көрүрүк. М. Ф. Ахундовун бу һекайәдә тохунмадығы һәят саһәси йохдур. Бурада Шәрг мүтләгиййәтинин бүтүн ярамазлыглары: зүлм, әдаләтсизлик, һәрч-мәрчлик, рүшвәтхорлуг, икиүзлүлүк, ялтаглыг, дин, мөвһумат, чәһаләт, наданлыг, бә'зи дин хадимләринин фырылдаглары, гадын һүгугсузлуғу вә с. шиддәтли тәнгид эдилмәклә янашы, бир сыра ени, мүтәрәгги, демократик идеялар ирәли сүрүлмүшдүр. М. Ф. Ахундов мүтләгиййәт гурулушуну вә онун шаһ Аббас кими залым, надан вә чаһил һөкмдарларыны сатира атәшинә тутаркән, Юсиф Сәррач кими маарифпәрвәр, әдаләтли бир шаһ образы ярадыр. М. Ф. Ахундов о заман элә дүшүнүрдү ки, әкәр падшаһ элмли, маарифпәрвәр оларса, ислаһат апармаг йолу илә өлкәдә асайиш бәрпа олунар вә халг азадлыға чыха биләр. О заман М. Ф. Ахундов чәмиййәтин инкишаф ганунларыны, залымларла мәзлумлар арасында кедән синфи мүбаризәни дәрк эдә билмирди.

Лакин М. Ф. Ахундов өмрүнүн сонуна кими юхарыдакы фикриндә галмады. О, сонралар ядығы бир сыра фәлсәфи әсәрләриндә көстәрди ки, мөвчуд көһнәлмиш ичтимаи гурулушу девирмәдән вә онун әвәзинә ени гурулуш ятратмадан халг азадлыға чыха билмәз. М. Ф. Ахундов 1875-чи илдә, шәриәт ганунлары әсасында конститусиялы дөвләт гурулушу фикрини ирәли сүрән иранлы Мирзә Юсиф ханы тәнгид эдәрәк «Ек кәлмә һаггында» адлы фәлсәфи әсәриндә язырды:

«Әдаләти еринә етирмәк вә зүлмү арадан галдырмаг анчаг юхарыда дедийим шәкилдә мүмкүндүр; йә'ни милләтин өзү бәсирәт вә элм саһиби олмалы, иттифаг вә екдиллик әсасларыны әлдә этмәли, сонра залыма мүрачиәт эдәрәк демәлидир: сәлтәнәт вә һөкумәт бусатындан әл чәк!...

Ондан сонра, өзү, заманын вәзиййәтинә уйғун олараг ганун гоюб конститусйон язмалы вә она әмәл этмәлидир. О заман милләт ени һәят тапачаг вә Шәрг торпағы көзәл чәннәт кими олачагдыр...». (М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 213).

М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә гаршысына гойдуғу мәгсәдә мүвәффәгиййәтлә наил олмушдур. О, шаһ Аббасын һөкмранлығыны, Шәрг мүтләгиййәтини тәнгид этмәклә I Николайын чарлығына, онун дөвләт гурулушуна өз кәскин нифрәтини билдирмишди. Шаһ Аббасын бүтүн характер сифәтләри «Палкин» («Дәйәнәк») адыны алмыш I Николая хас олан

сифәтләрдир. Николайын 1825-чи илдә декабристләрин башларына кәтирдийи мүсибәтләр, бөйүк рус шаирләри А. С. Пушкин вә М. Ю. Лермонтовун хаинчәсинә өлдүрүлмәси, мүтәрәгги фикирли шәхсләрин нәсиби олан каторғалар, сүркүнләр М. Ф. Ахундовун көзләри өнүндә баш вермиш һадисәләр иди. Бөйүк язычы бүтүн бунлары көрүр, һисс эдир вә азадлыг идеялары илә дөйүнән гәлби ағрыйырды. Лакин язычынын чар идарәләриндә рәсми дөвләт гуллуғунда чалышмасы, ағыр мүстәмләкә шәраити вә сензуранын тә'гибләри она ачыгдан-ачыға чыхыш этмәйә, өз гәзәбини вә нифрәтини билдирмәйә, үсян этмәйә имкан вермирди. Мәһз бүтүн бунлара көрә М. Ф. Ахундов Шәрг мүтләгиййәтини сатира атәшинә тутур, бундан чаризмә бөйүк бир пай айырыр, долмуш үрәйини бошалдырды.

Әсәрин идеясы айдынлашдырылдыгдан сонра, язычынын сәнәткарлыг хүсусиййәтләри, әсәрин композисиясы вә дил мәсәләләри үзәриндә даянылмалыдыр.

Мүәллим «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә язычынын сәнәткарлыг хүсусиййәтләриндән данышаркән гейд этмәлидир ки, М. Ф. Ахундов бу һекайәдә пейзаж, портрет ятратмамыш, сөзә гәнаәт этмиш вә аз сөзлә бөйүк мә'на ифадә этмишдир. Мәсәлән, «Баһарын әввәли иди, новруздан үч күн кечмишди...» вә с. Бурада язычы кениш тәбиәт тәсвири верә биләрди, лакин охучунун фикрини әсас мәсәләдән яйындырмамаг үчүн бирбаша әсл мәтләбә кечмишдир.

М. Ф. Ахундов әсәрдә иштирак эдән образлардан һеч биринин портретини ятратмыр. Бурада охучу айры-айры образларын данышыг тәрзиндән онун нә кими сифәтләрә вә көркәмә малик олдуғуну өз-өзлүйүндә айдын тәсәввүр эдир.

Дедикләримиздән элә анлашылмамалыдыр ки, һекайә гуру, чансыхычы, гейри-бәдии дилдә язылмышдыр; әксинә, М. Ф. Ахундов айры-айры эпизодларын охучуда гүввәтли тә'сир оятмасы үчүн ери кәлдикчә бәдии тәсвир васитәләринә әл атыр. Мәсәлән, охучулары сарайын айры-айры отаглары илә таныш этмәк вә шаһларын зөвгүнү айдынлашдырмаг мәгсәдилә иш-ләтдийи тәсвир васитәләри (диварларда Иран шаһларынын вә шаһзадәләринин шәкилләри, мүһарибә сәһнәләринин тәсвири, һәрәмхана отагларынын диварларында оғланларын гызлара күл дәстәләри узатмалары вә с.) буна көзәл нүмунә ола биләр.

Һекайәнин әсасән диалоглар шәклиндә гурулмасы она драматик әсәр характери верир. Бу исә әсәрин охунмасыны

асанлашдырыр вә ирәли сүрүлән идеянын тез мәнимсәнилмәсинә көмәк эдир.

Һекайәдәки бүтүн эпизодлар элә реал вә тәбии ишләнмишдир ки, охучу һадисәләрин доғрулуғуна инаныр вә һадисәләрин инкишафыны сәбрсизликлә изләйир. Һекайәнин һәр бир ҹүмләсиндә бөйүк демократ язычынын гәлб чырпынтылары, арзулары, кәләҹәйә инамы, мүтләгиййәт гурулушуна, динә, фанатизмә, зүлмә нифрәти ачыг-айдын һисс олунур.

Айры-айры әсәрләрин идеясыны шакирдләрә даһа яхшы баша салмаг үчүн, һәмин әсәрин композисиясыны айдынлашдырмаг лазымдыр.

«Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин композисиясы ашағыдакы шәкилдә айдынлашдырылмалыдыр:

«Алданмыш кәвакиб» һекайәси ики бөйүк һиссәдән ибарәтдир.

I. Шаһ Аббас вә вәзирләринин сарайдакы мәҹлиси вә Юсиф Сәррачын шаһлыға кечирилмәсинә һазырлыг;

II. Юсиф Сәррачын шаһлығы, апардығы ислаһатлар, она гаршы гиямын баш вермәси вә шаһ Аббасын енидән һакимиййәт башына кечмәси.

Һәр бир бөйүк һиссә өз-өзлүйүндә ики кичик парчая айрылыр.

а) Шаһын арвады илә сөһбәти, мүнәҹҹимбашынын кәлиши вә сарайдакы мәҹлис (бурада һадисәләр сарай дахилиндә ҹәрәян эдир);

б) Юсиф Сәррачын өз дүканында достлары илә сөһбәти вә сарай әянларынын кәлиши (бурада һадисәләр сарай харичиндә баш верир).

Икинчи бөйүк һиссә дә ашағыдакы парчалара айрылыр:

а) Юсиф Сәррачын шаһлығы, апардығы ислаһатлар (бурада һадисәләр енә дә сарай дахилиндә ҹәрәян эдир);

б) Сарайдан говулмуш дөвләт адамларынын гиям һазырламасы, Юсиф Сәррачын тахтдан салынмасы вә шаһ Аббасын енидән һакимиййәт башына кечмәси (бурада һадисәләр сарайдан харичдә баш верир).

Һекайәдә тәсвир эдилән һадисәләр бир-бириндән айры мүҹәррәд шәкилдә дейил, бири дикәринин давамы, бир һадисәнин башгасы үчүн шәраит яратмасы вә ону әмәлә кәтирмәси шәклиндә верилир.

Әсәрин композисиясыны шакирдләрә даһа яхшы баша салмаг үчүн ону мәрһәләләрә бөлмәк вә схемасыны тәртиб этмәк олар.

Тәһлилин сон мәрһәләсиндә һекайәнин бәдии дил хүсусиййәтләри үзәриндә даянмаг лазымдыр. «Алданмыш кәвакиб»ин дили М. Ф. Ахундовун комедия дилинә нисбәтән чох гәлиздир. Бурада әрәб-фарс сөзләри вә тәркибләри олдугча чохдур. Хүсусилә һекайәнин биринчи һиссәсинин дили чох ағырдыр. Һекайәнин бәдии дили орижинала әсасән тәһлил эдилмәлидир. Буна көрә дә шакирдләр һекайәнин орижиналы илә мүтләг таныш олмалыдырлар.

М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндәки дилин гәлизлийини, онун һәр типи өзүнә мәхсус ифадә тәрзиндә данышдырмасы илә изаһ этмәк лазымдыр. Бу ҹәһәт Ахундов реализминин әсас хүсусиййәтләриндән биридир.

Мә'лум олдуғу үзрә сарай аристократиясынын хүсуси данышыг тәрзи олмуш вә халг данышығындан фәргләнмишдир. Бунун ән яхшы нүмунәсини «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә көрүрүк. Әсәрин биринчи һиссәсиндә сарай әянларынын данышығы, Юсиф Сәррачын данышығындан тамамилә фәргләнир. Мәсәлән, моллабашы дейир: «—Ҹәнаб әгдәси-илаһи гиблейиаләмин вүҹуди-мүбарәкини әиммейи-әтһар һөрмәтинә ҹәмиифәти-сәмавидән вә әрзидән мәһфуз этсин. Бу даи-давамидөвләти-гаһирәнин ихлас вә сәдагәти силсилейи-ҹәлилейи-Сәфәвиййәйә нисбәтән төвсифдән харичдир». Моллабашынын бу данышыг тәрзини Юсиф Сәррачын ашағыдакы данышығы илә мүгайисә эдәк: «—Һакими-вилайәтләрә мәним тәрәфимдән э'лан эдәрсиниз ки, аллаһдан горхсунлар, наһаг иш тутмасынлар, халгы талайыб дағытмасынлар, рүшвәт алмасынлар; йәгин билсинләр ки, бу нөв һәрәкәт ахырда онларын өзләринин бәдбәхтлийинә вә һәлакәтинә баис олур».

Мүәллим юхарыдакы мисаллар кими бир нечә мүгайисә апарыб, һекайәнин биринчи һиссәсинин дили илә икинчи һиссәсинин дили арасында фәрги шакирдләрә дәриндән мәнимсәдә биләр.

Бундан сонра «Алданмыш кәвакиб» һекайәсинин әдәбийят тарихимиздә ойнадығы мүсбәт ролу гейд этмәк лазымдыр. Бу һекайә илә М. Ф. Ахундов Азәрбайҹан әдәбийяты тарихиндә реалист нәсримизин илк классик нүмунәсини яратмыш вә нәср саһәсиндәки бошлуғу долдурмушдур. М. Ф. Ахундовдан сонра кәлән Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, С. С. Ахундов, М. С. Ордубади кими бир сыра язычыларын нәср ярадычылығы үзәриндә бу һекайәнин чох бөйүк мүсбәт тә'сири олмушдур. Һекайә, тәхминән 100 ил бундан әввәл язылмасына бахмаяраг, өз тә'сирини, тәзәлийини вә актуаллығыны итирмәмиш-

дир. Һазырда Шәрг мүтләгиййәтини, Америка-Инкилтәрә империалистләринин Яхын Шәрг өлкәләриндә апардығы икиүзлү, мурдар, мүртәче сиясәтини ифша этмәкдә бу һекайәнин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Халгын шүурунда галмыш дин вә мәвһуматын галыгларына гаршы апардығымыз мүбаризәдә «Алданмыш кәвакиб» һекайәси, онун сатира атәши әлимиздәки кәскин силаһлардан биридир.

Әсәр тәһлил эдилиб гуртардыгдан сонра шакирдләр ашағыдакы нәтичәйә кәлмәлидирләр:

1. «Алданмыш кәвакиб» һекайәси әдәбиййат тарихимиздә реалистик нәсрин илк нүмунәсидир;

2. «Алданмыш кәвакиб» бөйүк демократ язычынын мүтләгиййәтә, динә, авамлыға, чәһаләтә гаршы кәскин мүбаризә апардығыны көстәрән йүксәк сәнәт әсәридир;

3. «Алданмыш кәвакиб» М. Ф. Ахундовун мүтәрәгги рус мәдәниййәти илә дәриндән таныш олдуғуну вә әдәбиййатымызда демократик вә маарифчилик идеялары тәблиғ этдиййини көстәрән әдәби бир сәнәддир;

4. М. Ф. Ахундов әдәбиййат тарихимиздә реалист нәсрин һәгиги банисидир.

Әсәр там тәһлил эдилиб екунлашдырыландан сонра, шакирдләрин бу һекайә һаггындакы биликләрини йохламаг мәгсәдилә ашағыдакы мөвзулардан биринә аид инша яздырмаг олар:

1. «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә мүтләгиййәт үсулидарәсинин тәнгиди;

2. Шаһ Аббас вә Юсиф Сәррач образларынын мүгайисәли характеристикасы;

3. «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә М. Ф. Ахундовун ислаһатчылыг вә маарифчилик идеялары.

Һ. РӘҺИМОВА
Бакы, Октябр районундакы 14 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН СИНИФДӘН ХАРИЧ МҮТАЛИӘСИНИ НЕЧӘ ТӘШКИЛ ЭДИРӘМ

Совет мәктәбиндә тә'лим-тәрбийә просесинин әсас формасы синиф-дәрс системидир. Мүәллим шакирдин тә'лим-тәрбийәсилә башлыча олараг дәрс заманы мәшғул олур. Лакин бу мәс'ул вә чохчәһәтли иш просеси дәрс саатларынын чәрчивәсилә мәһдудлашыб галмыр, дәрсдән кәнар вахтларда давам этдирилир вә тамамланыр.

Шакирдләрин һәртәрәфли инкишафына хидмәт эдән синифдән харич тә'лим-тәрбийә ишләринин айры-айры конкрет мәгсәд дашыян мүхтәлиф үсуллары вә формалары вардыр. Бунлардан бири дә синифдән харич мүталиәдир.

Мүәллимләрин, хүсусән, ибтидаи мәктәб мүәллимләринин гаршысында билик мәнбәи олан китаба гаршы шакирдләрдә дәрин севки оятмаг, онлара охудугларыны шүурлу сурәтдә дәрк этмәйи өйрәтмәк, китаб үзәриндә мүстәгил чалышмағы, китабдан әлдә этдикләри мә'луматы дәрсдә алдыглары биликләрлә нечә әлагәләндирмәйи баша салмаг кими чидди вә мәс'ул, һәм дә марағлы вәзифә дурур. Бүтүн бунлары истәнилән шәкилдә, там кенишлийилә вә систематик олараг һәята кечирмәк үчүн дәрсдән кәнар вахтлардан истифадә эдилир.

Шакирдләрин синифдән харич мүталиәсинин тәшкили вә она нәзарәтин мүхтәлиф формалары ола биләр. Бу мәгаләдә мән дәрс дедийим II синифдә шакирдләрин синифдән харич мүталиәсини нечә тәшкил этдийимдән, үмумиййәтлә, бу саһәдәки иш тәчрүбәмдән данышмаг истәйирәм.

Дәрс илинин илк күнләриндән бүтүн шакирдләрин мәктәб китабханасына вә мәктәбә чох яхын олан Аббас Сәһһәт адына китабханая үзв олмаларына чалышырам. Чүнки бу онларын мүнтәзәм мүталиә этмәләри үчүн вачиб шәртдир.

Мәктәбин китабханачысы илә әлагә сахлаяраг, китабханада шакирдләрин яш вә билик сәвиййәсинә уйғун олан китабла-

ры сечиб, онлары охумағы ушагларa мәсләһәт көрүрәм. «Иличин ушаглығы вә мәктәбдә охудуғу илләр» (А. И. Улянова), «Шән сәяһәтчиләр» (С. Михалков), «Гар яғыр» (Л. Воронкова), «Кичик һекайәләр» (З. Һәбибә) вә башга китаблар беләләринә мисал ола биләр.

Лакин иши бунунла битмиш һесаб этмәк, нечә дейәрләр: балача охучулары башлы-башына бурахмаг олмаз. Ушаг китабханадан вахтлы-вахтында китаб алырмы, ону ахырадәк һәвәслә охуюрму, мәзмунуну баша дүшүб өз сөзләрилә нағыл эдә билирми? Бүтүн бунлара мән һәмишә нәзарәт эдирәм. Ери кәлдикчә айры-айры шакирдләрлә апардығым фәрди сөһбәт бу саһәдә мәнә бөйүк көмәк эдир. Мәсәлән, шакирд Нүшабә Мансуровадан хәбәр алырам:

— Сән бу һәфтә һансы китаблары охумусан?

— Мән бу һәфтә «Кичик һекайәләр» китабыны охумушам.

— Китабы ким язмышдыр?

— Китабы Һәбибә Зейналова язмышдыр.

— Китаб нәдән данышыр?

— Китабда хырда-хырда һекайәләр вар. Онлар балача ушаглардан данышыр.

— Һансы һекайә сәнин даһа чох хошуна кәлди?

— «Наилә, Халлы вә Юмру», «Севда иш көрүр» һекайәләри мәним чох хошума кәлди.

— «Наилә, Халлы вә Юмру» һекайәсини нағыл эдә биләрсәнми?

— Бәли!

Нүшабә һекайәнин мәзмунуну өз сөзләрилә ахырадәк данышыр вә фикрини беләә тамамлайыр: ...Анасы көрдү ки, Наилә достлары Юмру илә Халлынын әлиндән һирсләниб, онлардан күсүб. О, деди ки, балача һейванлары дөймәк, инчитмәк олмаз. Кет, достларынла барыш. Наилә буна разы олду. Юмруну башмағын ичиндән чыхартды, ону гучағына алды. Юмру да хорулдады.

Һәмин сөһбәт нәтичәсиндә мән шакирдин охудуғу материалы нечә баша дүшдүйүнү айдынлашдырырам.

Шакирд Мәммәд Мәммәдовдан да һансы китабы охудуғуну сорушдум. О, «Көй халча» нағылыны охудуғуну сөйләди. Шакирдә һәмин китаба аид бир нечә суал вердим. Алдығым чаваблардан мә'лум олду ки, Мәммәд китабы диггәтлә охумамышдыр. Мәсәлән, мән хәбәр алдым:

— Нә үчүн шаһзадә халча тохумаг сәнәтини өйрәнмәйә разылашды?

Мәммәд бу суала дүзкүн чаваб верә билмәди. Чүнки о, шаһзадәнин сәнәт өйрәнмәйә тәләсдийинә вә гоча тохучунун халча тохумағы она үч күн әрзиндә өйрәдә биләчәйинә сөз вердийи чәһәтә яхшы диггәт етирмәмишди. Мән буну ашкара чыхардыгдан сонра шакирдә баша салдым ки, о, китабы диггәтлә охусун, мүталиә заманы фикрини бир ерә топласын, йоруланда истираһәт этсин вә с.

Айры-айры шакирдләрлә апардығым фәрди мүсаһибәйә аид беләә мисалларын сайыны артырмаг да олар. Бу сөһбәтләр заманы мән шакирдләрин китаба олан мараг вә һәвәсләрини, онларын һансы әсәрләри даһа чох севдикләрини өйрәнир, мүталиә просесиндәки чатышмаян чәһәтләри мейдана чыхарыр вә онлары арадан галдырмаг барәсиндә тәдбирләр дүшүнүрәм.

Беләә фәрди мүсаһибәләр шакирдләрин нитгини инкишаф этдирир, онларда ардычыл мәнтиги тәфәккүр ярадыр. Даһа әһәмиййәтли бурасыдыр ки, шакирдләр өз үзәрләриндә мүәллимин чидди вә мүнтәзәм нәзарәтини һисс эдир, мүталиәйә даһа мәс'улиййәт вә һәвәслә янашырлар.

Синифдән харич мүталиәнин тәшкилиндә бир сыра чәтинликләрә дә раст кәлирәм. Мә'лумдур ки, ушагларын һамысы мәктәбә бағчадан кәлмир. Һәмин ушагларын бөйүдүйү аиләнин мәдәни сәвиййәси йүксәк олмаянда вәзиййәт бир гәдәр дә чәтинләшир. Мәктәбә кәләнә гәдәр бағча коллективи көрмәмиш вә аиләсинин мәдәни сәвиййәси йүксәк олмаян ушагларда мүталиәйә һәвәс олмур. Бу ушагларда мүталиәйә һәвәс оятмаг чох вачиб мәсәләдир. Мәним шакирдләримдән Б. Ахундова, К. Аббасгулиева, К. Бабаева беләә ушаглардан иди. Мән онларла фәрди мәшғул олдум. Онлара даһа мараглы олан нағыллары, шеир вә кичик һекайәләри өзүм охудум. Шакирдләрин шәхси марагларыны өйрәнәндән сонра Күләрә Бабаевая Пришвинин тәбиәт вә һейванлар һаггында һекайәләрини охумағы тапшырдым.

Инди К. Бабаева синифдә эн чох мүталиә эдән шакирдләрдән биридир. О, рус дилиндә дә чохлу китаб охуюр.

Шакирдләри китаба, мүталиәйә даһа яхшы алышдырмаг мәгсәдилә мән синифдә бу вә я дикәр китабын мәзмунуна аид коллектив мүсаһибә дә тәшкил эдирәм.

Бунун үчүн элә китаб сечирәм ки, ушагларын әксәриййәти ону охумуш олсун. Бунунла кифайәтләнмәйәрәк, һәмин китабы эвдә охумағы онлара бир дә хатырладырам. Элә эдирәм ки, һәмин әсәрдән синифдә бир нечә нүсхә олсун. Беләә коллектив мүсаһибәләрдән бирини шаир С. Михалковун «Стйопа дайы»

адлы чох мараглы китабына һәср этмишәм. Сөһбәт заманы Б. Мәһәррәмова, К. Бабаева, Ф. Нәзиров китабын мәзмунуну һиссә-һиссә нағыл этдиләр. Сонра мән белә бир суалла синфә мүрачиәт этдим:

— Ким йолдашларынын дедикләринә әлавә этмәк истәйир?

Шакирд Һ. Чавадов өз йолдашы Күләрәнин сөйләдикләринә әлавә эдәрәк деди:

— Күләрә һеч демәди ки, Стйопа дайыя итләр нә үчүн һүрүрдү. Чүнки, о, чох узун иди. Ердә даяныб һәйәтләрә дивардардан бахырды. Итләр дә ону оғруя охшадырдылар.

Шакирд Аидә Ағаева йолдашынын данышығына бунлары әлавә этди:

— Стйопа дайынын бою чох узун олдуғу үчүн о, байрам нүмайишләриндә балача ушаглары гучағына алыб юхары галдырырды ки, онлар нүмайишчиләрә яхшы тамаша эдә билсинләр.

Мән әлавәләрдән башга китабын мәзмунуна аид синфә бир нечә конкрет суаллар верирәм. Шакирдләр бу суаллар этрафында фикирләшиб чаваблар һазырлайырлар. Мәсәлән:

— Стйопа дайы кими өлүмдән хилас этди?

— Стйопа дайы өзүнү суя атараг, учурумдан чая дүшүб боғулан балача Барадини өлүмдән икидликлә хилас этди.

— Нә үчүн һамы Стйопа дайыны чох севир?

Бу суала Күлзар, Стйопа дайынын өз сөзләрилә белә чаваб верир:

Мән һазырам өз халгыма,
Гуллуг эдәм һәр бир заман.
Көндәрин сиз сынаг үчүн,
Мән кечәрәм оддан, судан.

Суал-чаваб бу гайда илә давам эдир. Көрүндүйү кими синифдә коллектив мүсаһибә шакирдләрдә китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри тәрбийә эдир, мүталиәйә һәвәс ойадыр. Онлар өз фикирләрини мүәййән бир мәсәлә вә я суал этрафында топламаға алышырлар. Һәмчинин бу просес заманы кичик охучуларын бәдии зөвгү инкишаф эдир, биликләри артыр.

Бундан әлавә мән ушаглара китабын үзүндән уча сәслә парчалар охутдурур, онлары мәтнә аид шәкилләр үзрә данышдырырам. Шакирдләрдә китаба гаршы мәһәббәт оятмаг мәгсәдилә ери кәлмишкән «Китаб пионер вә мәктәблинин достудур»,

«Китаб билик мәнбәидир», «Дөвләт әмлакы олан китабы горуюн» вә с. мөвзуларда сөһбәтләр апарырам.

II синифдә шәкилләр үзрә әдәби оюнлар вә я тапмачалар тәшкил эдирәм. Мәсәлән, «Зәнчи ушағы Роб» китабынын 7-чи сәһифәсиндәки балача, натәмиз пилләкәнләри, көһнәлмиш бир эв шәклини синфә көстәриб сорушурам.

— Ушаглар, ким дейә биләр ки, бу шәкил һансы китабдандыр?

Ушаглар чаваб верирләр:

— Биз бу шәкли «Зәнчи ушағы Роб» китабында көрмүшүк. Америкада зәнчи ушагларынын чоху белә алчаг, гаранлыг вә чиркин эвләрдә яшайыр.

Бу, мәнә шакирдләрин синифдән харич мүталиәсинә нәзарәт этмәкдә, билдикләрини, охунан китаблары һесаба алмагда көмәк эдир.

Шакирдләрин синифдән харич мүталиәсини тәшкил этмәк саһәсиндәки иш тәчрүбәмдә синиф китаб дөвриййәси үсулу да мүһүм ер тутур. Бу белә олур: мәктәб китабханасындан үч адда (һәр китабдан 10 нүсхә) китаб алыб синфә кәтирирәм. Биринчи чәркәдә әйләшәнләрә А. И. Улянованын «Иличин ушаглығы вә мәктәбдә охудуғу илләр», икинчи чәркәдәкиләрә О. Әлибәйлинин «Балача бағбанлар», үчүнчү сырада отуранлара А. С. Пушкинин «Балыгчы вә балыг нағылы» китабларыны пайлайырам. Онлара тапшырырам ки, бу китаблары эвдә охусунлар вә һәфтәнин ахырынчы күнү мәктәбә кәтирсинләр.

Бу тапшырығын шакирдләр тәрәфиндән нечә еринә етирилдийини (мүсаһибә, суал-чаваб, әзбәр сөйләтмәк, нағыл этдирмәк вә саирә йолларла) йохлайырам. Сонра, биринчи чәркәдә отуран шакирдләрин охудуғу китаблары икинчи чәркәдәкиләрә, онларынкыны үчүнчү чәркәдәкиләрә вә с. пайлайырам. Бу гайда илә ичранын еринә етирилмәсини һесаба алыр, охунмуш китаблары йығыб, мүталиә үчүн ени китаблар пайлайырам. Синиф китаб дөвриййәси дәрс илинин әввәлиндән башлаяраг, мүнтәзәм давам эдир. Бу гайда илә мән бүтүн синфи китаб охумаға һәвәсләндирир, шакирдләрдә ардычыл мүталиә вәрдишләри ярадыр вә онларын бу фәалиййәтинә даим истигамәт верирәм.

Мән ушаглар тәрәфиндән дәрсдән кәнар вахтларда охунан китабларын кәмиййәт вә кейфиййәтини һесаба алмаға чох фикир верирәм. Китабханачы охучуларын карточкаларыны вахтлы-вахтында йохлайыб, һәр шакирдин китабханадан нечә истифадә этмәси һаггында мәнә мә'лумат верир.

Будур о, фәал охучу Һ. Бәдированын үзвлүк карточкасыны көстәрир. Онун карточкасында ашағыдакы китабларын адлары вардыр: В. Маяковски—«Яздым бу китабда мән маякдан вә дәниздән», М. Ә. Сабир—«Ушаг вә буз», «Нә үчүн довшанын гуйруғу гысадыр» (зәнчи нағылы). Н. Носов—«Әйләнчәли һекайәләр», «Гары вә бузов» вә с.

Белә йохлама вә сөһбәт нәтичәсиндә шакирдләрин синифдән харич оху ишиндә олан сәһвләрини гейд эдир, мүнтәзәм вә яхшы охуян ушаглары бүтүн синфә нүмунә көстәрирәм. Һәм дә беләликлә мән шакирдләрин һансы китаблары даһа чох хошладыгларыны өйрәнирәм. Әкәр бу вә я башга шакирд ялныз нағыл китабы охумаға һәвәс көстәрирсә, мән ону башга китаблар охумаға да чәлб эдирәм. Мәсәлән, бөйүк, унудулмаз тарихи һадисәләрдән, Вәтәнимизин кечмишиндән, гадир совет адамларынын фәдакар әмәйиндән бәһс эдән әсәрләри (әлбәттә, ушаглар үчүн язылмыш әсәрләри) шакирдләр арасында кениш тәблиғ эдирәм. Бу китаблар һаггында ери кәлдикчә ушаглара изаһат верирәм. Мәсәлән, А. Кардашеванын «Зәнчи ушағы Роб» китабы һаггында сөһбәтим тәгрибән белә олду:

Бу китабда Америкада яшаян гара-гыврым сачлы зәнчи ушағы Робун вә үмумиййәтлә, зәнчи халгынын ағыр, ачыначаглы вәзиййәтиндән бәһс эдилир. Робун яшадығы эви тәсвир эдән бир парчаны синифдә ушаглар үчүн охуюрам:

Һеч эвә охшайырмы, өзүнүз бахыб дейин,
Һәрчәнд ки, пәнчәрәси, гапысы вар о эвин.
О, бәнзәйир бүзүшмүш бир чөл көбәләйинә
Япышыбдыр чох уча бир диварын бөйрүнә.

Синифдә «Һансы китаблары охумалыйыг?» мөвзуунда тез-тез мараглы сәркиләр тәшкил эдирәм. Белә сәркиләрин васитәсилә мән ушаглары мүхтәлиф мәсәләләрә даир китабларла таныш эдирәм.

Шакирдләрә мәтбуатымыз вә онун әһәмиййәти һаггында да чох садә, анлашыглы бир дилло гыса мә'лумат верирәм. Бош вахтларда вә тәрбийә саатларында һәмин гәзет вә журналдан онлара мараглы мәгалә, шеир, һекайә, тапмача вә саир материаллар охуюрам. Ушаглары «Азәрбайчан пионери» гәзетини мүстәгил охумаға һәвәсләндирирәм. Беләликлә, шакирдләр күнүн ениликләри илә, мараглы һадисәләрлә таныш олурлар. Онларда кичик яшларындан гәзет охумаға мараг ояныр. Гәзет шакирдләрдә ени һиссләр, көзәл кейфиййәтләр тәрбийә эдир.

Нәһайәт, гейд этмәлийәм ки, ушагларын синифдән харич мүталиәсини тәшкил этмәк ишиндә ата-аналарын йығынчағында бунун әһәмиййәти һаггында мә'рузә сөйләйир, мүталиә үчүн ушаглара төвсийә олунан китабларын сияһысы илә онлары таныш эдирәм. Синифдән харич мүталиә саһәсиндә ата-аналарын мәнә нә кими көмәк эдә биләчәкләрини конкрет олараг көстәрирәм. Мән ата-аналарын васитәсилә һәр бир ушағын эвдә нә кими шәраитдә китаб охудуғуну, нечә охудуғуну мүәййән эдир, онлара бу барәдә бә'зи мәсләһәтләр верирәм. Мәсәлән, әкәр ушағын оху техникасы зәифдирсә эвдә ону учадан китаб охумаға мәчбур этмәк лазымдыр.

Мәктәблиләримизин тә'лим-тәрбийә системиндә мүһүм ер тутан синифдән харич мүталиә вә онун тәшкили һәмишә мәним диггәт мәркәзимдә дурмушдур. Бу саһәдә әлдә этдийим бә'зи мүвәффәгиййәтләрин сайыны кәләчәк ишимдә артырмаға сә'й эдәчәйәм.

САВАДЛЫ ЯЗЫНЫН ВӘ МӘДӘНИ НИТГИН ВАҺИД МӘКТӘБ ГАЙДАСЫ

Орта мәктәбдә тәдрис эдилән элмләрин әсасларына дәриндән йийәләнмәк үчүн ана дилини камил вә дүзкүн билмәк зәрури шәртдир.

Шакирдләрин мәдәни нитги вә язысы уғрундакы мүбаризәдә ана дили мүәллимләри әсас рол ойнайырлар. Лакин онлар бу мәс'ул вә чәтин вәзифәни анчаг бүтүн педагожи коллективин актив көмәйи нәтичәсиндә мүвәффәгиййәтлә еринә етирә биләрләр.

И. В. Сталинин дил һаггындакы тә'лими әсасында мәктәбләрдә ана дили тәдрисини көкүндән яхшылашдырмаг үзрә һазырда көрүлән үмуми тәдбирләр системиндә мәктәбдә ваһид орфография вә мәдәни нитг гайдалары гоюлмасы һәллэдичи әһәмиййәтә маликдир.

Савадлы язынын вә мәдәни нитгин ваһид мәктәб гайдасы —шакирдләрин үмуми савады, һабелә шифаһи вә язылы нитг мәдәниййәти гаршысында гоюлан чидди тәләбләрдир. Мәктәбин бүтүн мүәллимләри бу тәләбләрин шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмәсинә наил олмалыдырлар.

Савадлы язынын вә мәдәни нитгин ваһид мәктәб гайдасы —шакирдләрин йүксәк шифаһи вә язылы нитг мәдәниййәтинә наил олмалары үчүн педагожи коллективин үмуми сә'йи нәтичәсиндә яхшы тәшкил олунмуш иш системидир.

Мәктәбин бүтүн ишчиләри баша дүшмәлидирләр ки, шакирдләрин йүксәк савады вә дүзкүн әдәби нитги уғрунда апарылан мүбаризә, башда мәктәбин рәһбәрлийи олмагла, бүтүн мүәллим коллективинин вәзифәсидир.

Шакирдләрин нитги әсас э'тибарилә ики амилин: мәктәбин вә шакирди әһатә эдән мүһитин тә'сири алтында формалашыр. Һәр ики амилин гаршылыглы тә'сири олдугда мәктәбин вәзифәси асанлашыр; бу гаршылыглы тә'сир олмадыгда мәктәбин ролу даһа да чәтинләшир вә даһа да мәс'улиййәтли олур. Ана дили мүәллиминин тәләбләри башга дәрсләрдә, синифдән харич мәшғәләләр заманы, пионер вә комсомол тәшкилатларында,

пионер дүшәркәләриндә вә с. мүдафиә эдилмәсә, шакирдләрин мәдәни нитги вә савады уғрунда ана дили дәрсләриндә апарылан мүбаризә мүвәффәгиййәтли ола билмәз.

I. Мүәллимләрин вәзифәләри

1. Тәдрис этдийи фәндән асылы олмаяраг, һәр бир мүәллим шакирдләр үчүн нүмунә олачаг дүзкүн, дәгиг, ифадәли вә айдын нитгә малик олмалыдыр.

Мүәллимдән тамамилә савадлы язмаг, язы тахтасында, синиф журналында, шакирдләрин дәфтәрләриндә, методик әдәбиййатда апардығы гейдләрдә, валидейнләрә көндәрдийи мәктубларда язысына диггәтлә янашмаг тәләб олунур.

Шакирдләрин янында мүәллимин сәлигәсиз язмасы, языда сәһв бурахмасы ону нүфуздан салыр, савадлы языя йийәләнмәйә лазыми гәдәр сә'й көстәрмәйән бә'зи шакирдләр үчүн бәһанә олур, мәктәбин нүфузуна ағыр зәрбә вурур.

Һәр бир мүәллим, дәрсә һазырлашаркән, тәдрис материалынын ардычыл, айдын ифадә эдилмәси һаггында фикирләшмәли, чыхарылачаг нәтичәләрин вә шакирдләрә вериләчәк суалларын дүрүст ифадә эдилмәсини һазырламалыдыр. Дәрсдә мәнтигсиз чүмләләрин ишләдилмәсинә, сөзләрин гейри-әдәби тәләффүзүнә, истилаһ вә тә'рифләрин сечилмәсиндә диггәтсизлийә йол верилмәмәлидир.

Мүәллим дәрсә һазырлашанда чәтинлик чәкәрсә, лүғәтләрдән вә мүхтәлиф мә'лумат китабларындан истифадә этмәлидир.

2. Мүәллим тәрәфиндән һазырланан бүтүн материалларын мәтни (журналлар, күндәликләр, дәфтәрләр, планлар, һесабат вә с.) дәгиг, айдын бир диллә ифадә олунмалы вә айдын хәтлә язылмалыдыр.

3. Мәктәбдә э'лан эдилән әмрләр, сәрәнчамлар, шүарлар вә плакатлар, һабелә шакирдләрә верилән сәнәдләр, бу ишә мәс'ул олан шәхс тәрәфиндән диггәтлә йохланылмалыдыр.

4. Мәктәб дивар гәзетләринин дүзкүн диллә вә савадлы язылмасына ана дили мүәллими нәзарәт этмәлидир.

Мүәллимләр, онларын гаршысында гоюлан бу тәләбләрә бүтүн мәс'улиййәт һисси илә янашмалыдырлар. Гаршылыглы йолдашлыг көмәйи вә нәзарәт нөгсанларын тезликлә арадан галдырылмасына вә педагожи коллективдә дүзкүн әдәби дилин мөһкәмләнмәсинә, мүкәммәл савадлылыға көмәк этмәлидир.

5. Бүтүн мүәллимләр тәдрис иши просесиндә:

а) шакирдләрин өз күндәликләриндә этдикләри гейдләрә диггәт етирмәли, ашағы синифләрдә исә бу гейдләрә рәһбәрлик

этмәлидирләр: тапшырығы мүхтәсәр ифадә этмәк, ону синиф тахтасында габагчадан язмаг, пис язан шакирдләри мүнтәзәм сурәтдә мүшаһидә алтында сахламаг вә с.;

б) шакирдләрин мүстәгил гейд апармаларыны низама салмалы (анчаг планлары вә гыса нәтичәләри гейд этмәйә ичазә вермәли), һәмин гейдләрдә сәһвләрин гаршысыны алмалы, чәтин вә ени сөзләрин язылышыны габагчадан нәзарәт алтына алмалыдырлар. Шакирдләрә дәрс китабы әвәзинә мүәллимин мүһазирәсиндән этдикләри гейдләрдән истифадә этмәйә ичазә верилмәмәлидир. Юхары синифләрдә анчаг мүәллимин өз көстәриши илә онун мүһазирәсиндән зәрури гейдләр эдилә биләр;

в) шакирдләрин бүтүн языларынын савадлы, көзәл хәтлә вә сәлигәли олмасыны изләмәли, орфографик сәһвләрини дүзәлтмәлидирләр. Шакирдләрин савадсызлығы һаггында ана дили мүәллиминә хәбәр вермәк лазымдыр;

г) дәфтәрләрин сахланылмасы вә апарылмасы саһәсиндәки тәләбатын (икинчи һиссәнин 6 вә 7-чи бәндләринә бах) шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмәсинә мүнтәзәм нәзарәт этмәлидирләр.

6. Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийинин «Шакирдләри эв тапшырыглары илә һәддиндән артыг йүкләмәйин гаршысыны алмаг һаггында» 1952-чи ил 30 январ тарихли, 26 нөмрәли әмринә әсасән анчаг ана дили вә әдәбийят, рус дили вә әдәбийяты, риязийят, харичи дилләр үзрә, һәмчинин физика вә кимядан мәсәлә һәллинә аид йохлама язы ишләри апарылмасына ичазә верилир.

Бу әмрә мүвафиг олараг, ана дили мүәллимләри дә өз фәнләри үзрә язы ишләрини даһа сәмәрәли тәшкил этмәлидирләр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу вә я башга тәмринин файдасы язылан мәтнин һәчми илә дейил, онун өйрәнилән гайдалары даһа чох әкс этдирән сөз вә чүмләләрлә долғун олмасы илә мүәййән эдилир.

Ана дили мүәллимләри тапшырығы һәр дәфә яхшы дүшүнмәли, шакирдләри һәддиндән артыг йүкләмәмәк, өйрәнилән гайданын мөһкәмләдилмәсинә, лазыми вәрдишләрин газанылмасына наил олмаг мәгсәдилә эв вә синиф чалышмалары үчүн мисаллары диггәтлә сечиб һазырламалыдырлар.

7. Бүтүн фәнн мүәллимләри шакирдләрин нитгләринә илк дәфә дахил олан ени истилаһлары вә башга сөзләри онларын баша дүшмәләринә, дүзкүн тәләффүз этмәләринә вә язмаларына наил олмалыдырлар. Белә сөзләри изаһ эдәркән, синиф тахтасында язмалы, һәр бир фәннә аид истилаһлар вә чәтин сөзләр чәдвәлини мүнтәзәм сурәтдә асмалы; сорғу заманы ени сөзләрин мәнимсәнилмәсини (мә'насыны, тәләффүзүнү, язылышыны, верилән сөзү чүмләйә дахил этмәйи, нитгдә ону ишләтмәйи бачармағы) йохламалыдырлар. Суала там чаваб вермәйи, фикри битмиш шәкилдә ифадә этмәйи шакирдләрдән тәләб этмәк лазымдыр. Сөзүн тәләффүзүндә, чүмләләрин гурулмасындакы нөгсанлары (чүмлә гыса олдугда чүмлә битән кими, гыса олмадыгда мәнтиги фасиләләрдә) дүзәлтмәк лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, чаваб верән шакирдин нитгини тез-тез кәсмәк онун фикрини фәалиййәтдән сахлайыр вә о, сөзүнү кәсиб данышмыр. Шакирдә өз фикрини бачардығы шәкилдә ифадә эдә билмәси, нитгиндәки сәһвләри өзүнүн дүзәлдә билмәси үчүн имкан вермәк мәгсәди илә шакирд чаваб вердикчә мүәллим бир кағыз вәрәги үзәриндә яддаш үчүн гейдләр эдә биләр.

Шакирдләрин нитгинә олан диггәт вә тәләбат анчаг синифдә дәрс чәрчивәсиндә мәһдудлашыб гала билмәз. Бүтүн фәнн мүәллимләри дәрсдән харич ишдә, тәнәффүсләрдә, экскурсияларда, мәктәбдә кечирилән мүсамирәләрдә дә шакирдин нитгиндә бир сәһв эшитдикдә, ону сахламалы, сакитчәсинә, истеһза этмәдән сәһвини дүзәлтмәлидир. Чалышмаг лазымдыр ки, бу гайда, һеч бир тәәччүб доғурмадан, бир адәт олараг мәктәбин һәятына дахил олсун.

8. Шакирдләр ерли шивәдә данышдыгда, ана дили мүәллими буну нәзәрә алараг, шакирдләрин тәләффүз хүсусиййәтләри, нитгләриндәки гүсурларын ислаһ эдилмәси үсуллары һаггында башга фәнн мүәллимләрини дә тә'лиматландырмалыдыр. Белә һалларда шакирдләрин диггәтини бир сыра сөзләрин дүзкүн тәләффүз эдилмәсинә вә язылмасына чәлб эдән плакатлардан истифадә этмәк мәсләһәт көрүлүр. Бу плакатлар мәктәбдә, көркәмли ердән «Дүзкүн даныш», я «Савадлы яз!» кими бөйүк башлыгларла асылыр. Экспонатлары периодик олараг дәйишән вә диггәти дүзкүн нитгә чәлб эдән витринләр дә тәшкил этмәк мүмкүндүр.

9. Бир сыра мүәллимләр шакирдләрин хүсуси луғәт дәфтәри апармаларыны тәтбиг эдирләр. Бу дәфтәрләрә чәтин ядда галан вә чәтин тәләффүз эдилән ени сөзләр язылыр. Мүәллимләр, шакирдләри эйни заманда бир нечә луғәтчә (мүхтәлиф фәнләр үзрә изаһлы, орфографик вә с.) апармалары илә йүкләмәмәклә, бу ишә рәһбәрлик эдир, сөзләрин дүзкүн язылмасыны йохлайыр, язылмыш сөзүн чүмлә ичәрисиндә истифадә олунмасына көмәк эдирләр. Луғәтчәни ади шакирд дәфтәрләриндә әлифба сырасы илә апармалы, язылышы шакирдләр үчүн чәтин олан орфограмларын алтындан хәтт чәкилмәлидир.

Шакирдләрә чап олунмуш луғәтләрдән истифадә этмәйи өйрәтмәк лазымдыр.

II. Шакирдләрдән нәләр тәләб олунур?

Шакирдләрин гаршысында гоюлан тәләбләрин еринә етирилмәси, мәктәб рәһбәрләри вә педагожи коллективин һәята кечирилән тәдбирин мәгсәдә мувафиглийини шакирдләрин шууруна нечә чатдырмаларындан чох асылыдыр. Шакирдләри савадлы язмаға, шифаһи вә язылы нитг мәдәниййәтинә йийәләнмәйә һәвәсләндирмәк лазымдыр.

Ваһид мәктәб гайдасынын тәтбиг эдилмәсиндән әввәл, ушаг коллективиндә габагчадан чидди изаһат ишләри апарылмалыдыр. Периодик олараг мүхтәлиф синифдә охуян габагчыл шакирдләрин нүмунәви дәфтәрләринин сәркисини тәшкил этмәк, шакирд дәфтәрләринин нечә олмасы (сахланмасы) һаггында сөһбәтләр апармаг лазымдыр. Бу тәдбирләр кәләчәкдә шакирдләрин гаршысында гоюлачаг тәләбләрин, онларын өзләри тәрәфиндән мүәййән эдилмәсинә имкан ярадыр; шакирдләр өзләрини ән вачиб вә зәрури тәдбирләрин билаваситә иштиракчысы һисс эдәрәк, бу тәдбирләрин һәята кечирилмәсинә көмәкчи оларлар.

Шакирдләрә, өз нитги вә йолдашынын нитги үзәриндә гаршылыглы йолдашлыг нәзарәтинин, бир-биринә көмәк көстәрмәйин әһәмиййәти дә изаһ эдилмәлидир.

1. Шакирдләр өз нитгләринин әдәби чәһәтдән дүзкүн олмасына чалышмалы; данышыгда кобуд сөз вә ифадәләри, һәмчинин әдәби дилә дахил олмаян ерли сөзләри ишләтмәкдән, нитги лазымсыз сөзләрлә зибилләмәкдән гачмалыдырлар.

2. Шифаһи нитгин инкишафы үчүн шакирдләр эв тапшырыгларыны һазырлаяркән дәрсин мәзмунуну мәнимсәмәклә бәрабәр, ону нағыл этмәйи дә өйрәнмәли; нағыл эдәчәкләринин ардычыллығыны, чүмләләрин гурулушуну мүәййән этмәли, лазыми сөзләри сечиб һазырламалыдырлар.

3. Шакирдләр синифдә мүәллимин суалларына битмиш чүмләләрлә там кениш чаваб вермәли, материалы данышаркән мүәййән ардычыллыг көзләмәйә, фикирләрини мисалларла, сүбутларла мөһкәмләтмәйә чалышмалы вә нитгин дүзкүнлүйүнә фикир вермәлидирләр.

4. Язылы нитгдә дә эйни тәләбләрә риайәт этмәли, фикри плана мувафиг шәкилдә ардычыл ифадә этмәли, планын айры-айры һиссәләрини тәзә сәтирдән язмагла айырмалы, язмагдан әввәл чүмләнин гурулушуну фикирләшмәли, әдәби дилин даһа дәгиг вә мә'налы сөз вә ифадәләрини сечмәлидирләр.

5. Шакирдләр мүкәммәл савада наил олмалыдырлар. Синифдә диггәтлә ишләмәли, өз сәһвләринин ислаһ эдилмәси һаггында мүәллимин бүтүн тәләбләрини еринә етирмәлидирләр. Язы заманы орфография гайдаларыны вә дурғу ишарәләрини көзләмәли, яздыгларыны диггәтлә йохламалы, эв тапшырыгларыны еринә етирәркән орфография лүғәтиндән истифадә этмәли, мүхтәлиф язы ишләриндә вә китаб охуяркән тәсадүф эдилән чәтин сөзләр үчүн лүғәт дәфтәри дүзәлтмәли, һәмин лүғәтдән мүнтәзәм сурәтдә истифадә этмәлидирләр.

6. Бүтүн фәнләр үзрә язы ишләринә диггәтлә янашмалы, мәктәбдә гоюлмуш гайдалары көзләмәлидирләр:

а) язы ишинин тарихини сәтрин үзәриндә (V—VII синифләрдә) вә я дәфтәрин кәнарындакы һашийәдә (VIII—X синифләрдә) язмалы;

б) язы ишинин нөвүнү көстәрмәли.

7. Бүтүн фәнләр үзрә шакирд дәфтәрләринә олан ваһид тәләбләр ашағыдакылардыр:

а) шакирдләр стандарт мәктәб дәфтәрләриндән истифадә эдирләр; һәр бир фәнн үзрә лазым олан дәфтәрин мигдарыны вә һансы мәгсәд үчүн айрылдығыны һәр синифдә мүәллим мүәййән эдир. Дәфтәр еринә блокнот вә я айры-айры кағыз вәрәгләри ишләтмәйә ичазә верилмир;

б) дәфтәрләрин вәрәгләри язылмаздан әввәл (юхарыда, вәрәгин ортасындан) нөмрәләнмәли, әкәр дәфтәрин өзүндә хәтт йох исә, вәрәгин ян тәрәфиндә карандашла 3—2,5 сантиметр өлчүдә һашийә чәкилмәлидир, дәфтәрин үзүндә фәннин ады, синиф вә мәктәб, шакирдин ады вә фамилиясы язылмалыдыр.

Г е й д: I вә II синифләрдә дәфтәрләрин үзү мүәллим тәрәфиндән язылыр.

в) шакирдләр айдын язмалы, һәрфләри бәзәмәмәли вә тәһриф этмәмәлидирләр, лазым кәлдикчә галын вә назик хәтлә язмағы, һәрфин мейлини вә өлчүсүнү, сөзләр арасындакы мәсафә һаггында мүәййән олунмуш гайдалары көзләмәлидирләр. Языя олан тәләбләр синфин сәвиййәсиндән асылы олараг, мүәллим тәрәфиндән мүәййән эдилир;

г) язынын дүзкүн вә көзәл олмасы үчүн, гәләми дүзкүн тутмаг, язы язаркән нечә отурмаг, дәфтәри парта үзәринә нечә гоймаг һаггында мүәллимин көстәришләрини еринә етирмәк вачибдир. Анчаг стандарт гәләм вә перодан истифадә этмәлидир. Автомат гәләмдән, мүхтәлиф перолардан, рәнкбәрәнк мүрәккәбләрдән истифадә этмәйә ичазә верилмир;

д) шакирдләр дәфтәрләрин хараб олмамасы, чиркләнмәмәси үчүн чавабдеһдирләр. Буна көрә дә онлара дәфтәрләри

хүсуси кардон голугда вә я чилд ичәрисиндә сахламаг мәсләһәт көрүлүр.

Шакирдләр әлләринин, палтар вә иш ерләринин (парта, стол) тәмиз олмасыны көзләмәлидирләр.

8. Шифаһи нитг, фикрин ифадә эдилмәси, гүсурсуз саваддылыг, язы дәфтәрләринин апарылмасы вә сахланылмасы, хәттин вә языныи сәлигәлилийи һаггында бүтүн юхарыдакы тәләбләр эйнилә шакирдләрин синифдән харич ичтимаи иш просесиндә (дәрнәк вә ичласларда чыхышлар, комсомол вә пионер тәшкилатларынын план вә протоколлары вә с.) тәртиб этдикләри сәнәдләрә вә язылара да аиддир. Онлар өз шәхси язышмаларында да бунлара әмәл этмәлидирләр.

АНА ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ҮЗРӘ МӘКТӘБ ДӘФТӘРЛӘРИНИН АПАРЫЛМАСЫ ВӘ ЙОХЛАНЫЛМАСЫ ГАЙДАЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Мәктәбдә ана дилинин тәдриси кейфиййәтинин артырылмасы тәләби, ана дили үзрә шакирд дәфтәрләринин апарылмасы вә бу дәфтәрләр үзәриндә мүәллимин ишинин әсаслы сурәтдә яхшылашдырылмасыны әһәмиййәтли бир шәрт кими ирәли сүрүр. Шакирдләрин йүксәк саваддылығы вә үмуми мәдәниййәти уғрундакы мүбаризәдә ана дили дәфтәри ән мүһүм ер тутур.

Мәктәблиләрә язы ишләрини сәлигәли вә дәгиг еринә етирмәйи өйрәтмәклә, онларын хәттини дүзәлтмәклә мүәллим шакирдләрдә өз әмәкләринә һөрмәт бәсләмәйи, еринә етирилән тапшырыға мәс'улиййәтлә янашмағы, тәмизлийә вә гайдалара вәрдиш этмәйи тәрбийәләндирир. Дәфтәрләр үзәриндә апарылан ишин бөйүк тәрбийәви әһәмиййәти дә бундан ибарәтдир.

Дәфтәрләрдә ялныз шакирдләрин билик вә вәрдишләри дейил, һәмчинин мүәллимин дә иш системи өзүнү экс этдирир.

Мүхтәлиф синифләрин шакирд дәфтәрләринә әсасән, мәктәбдә язы ишләринин еринә етирилмәси һаггында педагожи шура тәрәфиндән мүәййән эдилмиш ваһид тәләбләрин олуб-олмамасыны, ана дили тәдрисинин бу мүһүм саһәси үзәриндә мәктәб рәһбәрлийинин нечә нәзарәт этдийини, мәктәбдә шакирдләрин савады вә мәдәни нитги уғрунда нечә мүбаризә апарылдығыны айдынлашдырмаг мүмкүндүр.

Шакирдләрин тә'лим вә тәрбийәсиндә дәфтәрин бөйүк әһәмиййәтини нәзәрә алараг, Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийинин мәктәбләр идарәси ана дили вә әдәбийят үзрә мәктәб дәфтәрләринин апарылмасы вә йохланылмасы гайдалары үчүн ашағыдакы ваһид тәләбләри мүәййән эдир:

I. Ана дили вә әдәбийят үзрә дәфтәрләрин апарылмасы гайдасы

1. Дәфтәрләрин мигдары

I—IV синиф шакирдләринин синиф вә эв язы ишләри үчүн (үзүндән көчүрмә, хәбәрдарлыглы вә башга имлалар, ифадә, инша, тәмрин характерли чалышмалар вә с.) ики дәфтәри (№ 1 вә № 2), йохлама язы ишләри үчүн исә бир дәфтәри олмалыдыр.

I—III синиф шакирдләринин әлавә олараг бир дә һүснхәтт дәфтәрләри олур.

Гейд: Шакирдләрдә ики дәфтәрин (№ 1 вә № 2) олмасы чох мүнасибдир; мүәллим бир дәфтәри (№ 1) йохламаг үчүн аланда, о бири дәфтәр (№ 2) шакирдин өзүндә галыр вә о бу дәфтәрдә нөвбәти эв тапшырыгларыны еринә етирир. Эртәси күн мүәллим йохладығы дәфтәрләри (№ 1) шакирдләрә гайтарыр вә йохланмамыш дәфтәри (№ 2) онлардан алыр. Беләликлә һәм дәфтәрләр мүнтәзәм олараг мүәллим тәрәфиндән йохланылыр, һәм дә эв язы ишләринин еринә етирилмәси кечикдирилмир.

V—VII синиф шакирдләринин дөрд дәфтәри олмалыдыр: синиф вә эв язы ишләри үчүн ики (№ 1 вә № 2) дәфтәр, ана дили үзрә йохлама язы дәфтәри вә әдәби гираәт дәфтәри.

Сәһвләр үзәриндә иш һәр һансы языдан сонра һәмин дәфтәрдә апарылыр. Бунун үчүн айрыча дәфтәр сахламаға да ичазә верилир.

VIII—X синиф шакирдләринин үч дәфтәри олмалыдыр: инша язылар (синиф вә эв инша язылары) үчүн бир дәфтәр, әдәбийятдан иш дәфтәри вә йохлама язы ишләри үчүн бир дәфтәр.

2. Дәфтәрләрин харичи тәртибаты

Шакирдләрин бүтүн дәфтәрләринин харичи көрүнүшү эйни олмалыдыр. Шакирдләр анчаг стандарт мәктәб дәфтәрләриндән истифадә эдә биләрләр.

Әдәбийятдан иш дәфтәри үчүн һәчмчә бөйүк олан «үмуми дәфтәр» төвсийә эдилир.

Шакирдләр дәфтәри мүһафизә этмәли; вәрәгләрини чырмамалы, бир дәфтәри языб гуртармамыш ени дәфтәрә язмаға башламамалыдырлар.

Дәфтәрин чилди һәмишә тәмиз олмалыдыр. Дәфтәрин чилдинә кағыз чәкмәйә ичазә верилир, лакин дәфтәрин үзәринә

шәкил чәкмәјә вә мүәјјән эдилмиш јазы нүмунәсиндән башга әлавә сөз јазмаға јол верилмир.

Дәфтәрләрин үзүнү I вә II синифләрдә мүәллим јазыр, III—V синифләрдә мүәллимин јазы тахтасында јаздығы нүмунә үзрә, VI—VII синифләрдә мүәллимин нәзарәти алтында шакирдләр өзләри јазырлар. VIII—X синифләрдә исә шакирдләр мүстәгил јазырлар.

Бүтүн дәфтәрләрин үзү ејни типдә јазылмалыдыр. Мәсәлән:

Бакы, 4 нөмрәли $\frac{\text{орта}}{\text{еддииллик}}$ мәктәбин

V синиф шакирди $\frac{\text{Азадә Әлиеванын}}{\text{Габил Һәсәновун}}$ ана дили дәфтәри

№ 1.

II синифдән башлајараг, бүтүн дәфтәрләрин кәнарында мүәјјән эдилмиш өлчүдә ($2^1/_2$—3 сантиметр) карандашла чәкилмиш (әкәр дәфтәрдә һазыр хәтт јох исә) һашијә олмалыдыр.

Шакирдләр анчаг стандарт мәктәб гәләми вә перодан истифадә эдә биләрләр. Бүтүн синифләрдә, гырмызы вә јашыл мүрәккәб вә гәләмлә јазмаг гадаған эдилир. Буна көрә дә шакирдләрин мүрәккәб габлары (һәр партада азы бири) олмалыдыр.

Шакирдләрдән бүтүн јазы ишләрини дәгиг, дүзкүн вә ајдын хәтлә еринә етирмәји, сағ тәрәфә 65—70 дәрәчә бучаг алтында јазмағы тәләб этмәк лазымдыр.

Јазы ишләрини еринә етирән заман:

а) күнүн тарихини јазы илә ортада хәттин үзәриндә (IV—VII синифләрдә) вә ја рәгәмлә дәфтәрин һашијәсиндә (VIII—X синифләрдә) гејд этмәли;

б) ишин нөвү (мәсәлән, имла, ифадә, синиф вә ја эв иншалары, чалышма №-си вә с.), әләгәли мәтн диктә эдилирсә, сәрлөвһә еринә мәтнин ады, ифадә ја инша јазынын мөвзуу, ана дили үзрә чалышмаларын параграфына вә ја нөмрәсинә аид ишләрин адлары көстәрилмәлидир.

Мәсәлән:

25 октјабр

эв иши

277 нөмрәли тәмрин, чүмләләри көчүрмәк вә феилләрин алтындан хәтт чәкмәк.

Бајрам күнү јахынлашырды. Биз бајрама һазырлашырдыг вә с.

Ишин мәзмуну (мәтни) дә, дәфтәрин тарих вә ишин ады јазылмыш сәһифәсиндә јазылыр.

Шакирдләр јазы заманы ени сәтирдән башламағы (абзасы) көзләмәлидирләр.

Јазынын һәр сәтри вәрәгдәки һашијәдән кәнара чыхмамалыдыр: һәмчинин, абзас гуртаран сәтирдән башга, бүтүн сәтирләри ахырадәк јазмаг лазымдыр.

Сөзүн сәтрә ерләшмәјән һиссәсини, сәтирдән-сәтрә көчүрмәк гајдаларыны көзләмәклә, көчүрмәк кәрәкдир.

Сәрлөвһә илә мәтн арасында вә бир јазы иши мәтнинин сонунчу сәтри илә сонракы ишин тарихи (ја сәрлөвһәси) арасында бош сәтир бурахылыр.

Әдәбијјат үзрә иншада мөвзудан сонра план јазылыр. Эпиграф варса, ону пландан сонра, мәтндән әввәл јазмаг лазымдыр.

Дәфтәрин бүтүн сәһифәләри тәмиз олмалыдыр. Шакирдләр өз сәһвләринин (дүзкүн јазылмамыш һәрфин) үзәриндән әјри хәтт чәкир вә һәмин һәрфин әвәзинә үстүндән доғру оланыны јазырлар. Һәрфи позуб гараламаға ичазә верилмир. Әкәр шакирдә сөзү, чүмләнин бир һиссәсини вә ја бүтүн чүмләни әвәз этмәк лазымса, белә һалларда ону назик хәтлә позмаг (мә'лум олдуғу кими, мө'тәризә дурғу ишарәси олдуғу үчүн, позулачаг һиссәни мө'тәризә арасына алмамаг) мәсләһәт көрүлүр.

Јазыланлары тәмизләмәк үчүн резиндән вә башга васитәләрдән истифадә этмәјә ичазә верилмир.

Мүәллим, шакирдин чиркли, сәлигәсиз вә гарышыг јазы ишини јохламаг үчүн гәбул этмир, онун енидән еринә етирилмәсини шакирдә тәклиф эдир.

Ана дили дәфтәринә рәсм чәкмәк вә шәкил јапышдырмаг төвсијә олунмур.

V—VII синифләрдә әдәби гираәт үзрә ајрылмыш дәфтәр өјрәнилән мөвзулар әтрафында јазы ишләри вә гејдләр (план тәртиб этмәк, ситат сечмәк, мәтни тәһлил этмәк вә с.) үчүндүр.

VIII—X синифләрдә әдәбијјат үзрә иш дәфтәрләриндә әдәбијјатдан лазыми гејдләр (чавабларын планлары, инша мөвзулары, мүнтәхәбатда вә дәрсликдә олмајан ситатлар вә с. гејдләр) эдилир.

Иш дәфтәри тәмиз олмалы, мүәллим тәрәфиндән мүнтәзәм (ајда бир дәфә) јохланылмалыдыр.

Гејд: X синиф шакирдләринин имтаһан инша јазылары белә гејд олунур:

Биринчи сәһифәнин ортасында јазылыр:

X «А» синфинин шакирди

$\frac{\text{Азадә Һүсејн гызы Тәрланованын}}{\text{Горхмаз Әли оғлу Һәсәновун}}$

камал аттестаты имтаһанына аид инша јазысы.

Икинчи сәһифәдә, башдан ики сәтир бурахдыгдан сонра мөвзу айдын язылыр. («Мөвзуунда», «мөвзу» сөзү олмадан); мөвзу ситатдан ибарәт олдугда вә онун гаршысында мүәллифин ады верилдикдә, дырнаг ишарәси ичәрисинә алыныр.

Мөвзудан сонра ики хәтт бурахылыр вә план язылыр. Ән чох ишләнән план формасы ашағыдакындан ибарәтдир:

I. Башланғыч (башланғыч һиссәсинә я онун бөлмәләринә мүтләг сәрлөвһә вермәк лазымдыр).

II. Әсас һиссә.

Бу һиссәни әрәб рәгәмләри илә гейд этмәклә икинчи дәрәчәләри һиссәләрә бөлмәк лазымдыр.

Әкәр һәмин һиссәләри дә дәгигләшдирмәк вә бөлмәк тәләб эдиләрсә, онлар һәрфләрлә (әлифба сырасы илә) ишарә эдилир.

III. Нәтичә (башланғыч һиссәсиндә олдуғу кими, бурада да я нәтичәнин мөвзууну вә я бөлмәләрини өз ады илә язмаг лазымдыр).

3. Дәфтәрләрин йохланылмасы

Дәфтәрләри йохламаг үчүн, бир гайда олараг, мүәллим гырмызы мүрәккәбдән вә я яхшы чәртилмиш гырмызы карандашдан истифадә этмәлидир.

Мүәллим I—III синифләрдә тәкчә сәһвләрин алтындан хәтт чәкмир, һәм дә сәһви дүзәлдиб, үстүндән языр.

III синфин сонларындан башлаяраг VII синфә кими (VII синиф дә дахил олмагла) язы ишләринин йохланмасы үсуллары, сәһвләрин характериндән, шакирдләрин яшы вә һазырлығындан асылы олараг, мүхтәлиф олур вә кетдикчә мүрәккәбләшир.

Юхары синифләрә кәлдикчә, өйрәнилмиш грамматик гайдалар вә орфография үзрә хүсуси гейдләр дә чохалыр, һәм дә бунлар даһа дәриндән мәнимсәнилир. Бу, шакирдләри өз сәһвләри үзәриндә даһа мүстәгил ишләдә билмәк мәгсәдини күдән йохлама үсулларындан истифадә этмәйә әсас верир.

Мүәллим, шакирдин өз сәһвини мүстәгил дүзәлдә биләчәйинә, енидән даһа башга сәһвләр этмәйәчәйинә инандыгда, кобуд сәһвләр ашағыдакы үсулла тәсһиһ эдилә биләр: мүәллим сәһв язылмыш һәрфин, сөз һиссәсинин, бүтөв сөзүн алтындан хәтт чәкир; сәһв сөз язылмыш сәтрин габағында һашийәләрдә вертикал хәтт чәкир, суал ишарәси гоюб, шакирдә һәмин сәтирдә өз сәһви үзәриндә мүстәгил дүшүнүб, ону тапмағы анладыр.

Әкәр шакирдин сәһви тәләффүзлә вә я һәлә кифайәт гәдәр мөһкәмләдилмәмиш гайдаларла әлагәдардырса, белә һалларда јалныз сәһвләрин алтындан хәтт чәкмәклә вә я һашийәләрдә ишарә этмәклә мәгсәдә чатмаг олмаз. Белә сәһвләри шакирдин нөгсаны саймаға мүәллимин һаггы йохдур. Белә һалларда мүәллим шакирдин бурахдығы сәһвин алтындан хәтт чәкир, һәм дә үстүндән доғру оланыны языр. Лакин бу һал шакирди мүстәгил ишләмәкдән азад этмир. Шакирд сөзүн доғру язылышыны изаһ этмәли, охшар сөз вә форма ахтарыб тапмалы, сәһв язылмыш сөзү башга чүмлә ичәрисиндә дүзкүн ишләдә билмәлидир.

VIII—X синифләрдә чох вахт сәһвләрин алтындан хәтт чәкилир. Үслубча сәһв язылмыш чүмләнин алтындан далғалы хәтт чәкилир. Орфографик сәһвләр һәм тәсһиһ эдилир, һәм дә һашийәдә вертикал хәтлә көстәрилир. Дурғу ишарәси сәһви исә һашийәдә ✓ ишарәси илә гейд эдилир. Үслуб сәһвләринин габағында «үслуб» гейдини дә этмәк олар. Һашийәләрдә мүәллим иншанын мәзмуну вә я үслубу үзрә енидән ишләмәйә истигамәт верән: «зиддиййәтлидир», «айдын дейил» кими гыса гейдләр дә эдә биләр.

Мүәллим, язы ишләрини нечә тәсһиһ эдирсә-этсин, шакирдләрин өз сәһвләри үзәриндә ишини дә йохламалыдыр.

Шакирдин дәфтәриндә эдилән бүтүн гейдләр: сәһвләрин алтындан хәтт чәкмәк вә онлары дүзәлтмәк, һашийәләрдәки гейдләр, һабелә мүәллимин ахырынчы имзасы айдын вә сәлигәли олмалыдыр.

Шакирдләрин язы ишләрини еринә етирмәләри үзәриндә мүнтәзәм нәзарәт, онларын савадыны йүксәлтмәк вә язы нитгини инкишаф этдирмәкдә әһәмиййәтли амилләрдән биридир.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллимин өйрәдичи вә ярадычы язы ишләрини еринә етирмәли олан шакирдләр үзәриндә нәзарәтинин зәифләмәси савад вәрдишләринин зәифләмәсинә, тапшырығын ичрасына э'тинасыз янашмаг һалларына вә шакирдин еринә етирилән ишә марағынын үмумиййәтлә ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Бундан әлавә шакирд язылары үзәриндә нәзарәтсизлик савадсызлыға сәбәб олур. Буна көрә шакирд дәфтәрләринин мүнтәзәм йохланмасы вачибдир.

Дәфтәрләрин йохланылмасы кейфиййәти мәсәләси дә чох әһәмиййәтлидир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бир сыра мәктәбләрдә шакирд дәфтәрләринин мүәллим тәрәфиндән йохланылмасы мәсәләсинә мәктәб рәһбәрләри лазыми диггәт етирмирләр. Мәктәбләрдә йохлама язы ишләринин диггәтсиз тәсһиһ эдилмәсинә, сәһвләрин нәзәрдән гачырылмасына, сәлигәсиз гейдләрә, шакирдин лайигли ишинә мүвафиг ресензия верил-

мәмәсинә тез-тез тәсадүф эдилир. Мүәллимләрин белә нөгсанлы ишләри шакирдләрин савадыны йүксәлтмәк ишинә мане олур.

Шакирд дәфтәрләринин мүәллим тәрәфиндән диггәтлә йохланылмасы, бурахылан сәһвләрин тәһлили, шакирдләрин өз сәһвләри үзәриндә ишләмәләри әһәмиййәтли чәһәти тәшкил эдир, бунларсыз шакирдләрин язы ишләринин әһәмиййәти итир вә гиймәтсиз олур.

Буна көрә дә һәр бир мүәллим язы иши вермәздән әввәл, онун мәгсәдә уйғунлуғу, зәрури олмасы, һәчми вә мәзмуну, еринә етирилмәси гайдасы һаггында чидди фикирләшмәлидир.

Синиф вә эв язы ишләри чидди сурәтдә низама салынмалыдыр. Йығчам, лакин өйрәнилән гайдаларын дәрин дүшүнчәли тәтбигини тәләб эдән орфограмла долғун чалышмаларын язылмасы, лазыми орфограмларла долғун олмаян бөйүк һәчмли мәтнләрин язылмасындан файдалыдыр. Дәрс китабы олмаян айры-айры фәнләр үзрә синифдә мүхтәлиф гейдләр, анчаг һәмин фәнн мүәллиминин ичазәсилә апарыла биләр. Лакин шакирдләр дүзкүн вә савадлы язмаға лазыми диггәт етирмәдикдә, мүәллим данышдығча онларын гейдләр көтүрмәләринә йол верилә билмәз. Синифдә шакирдләрин һәр бир язы ишини еринә етирмәләрини элә тәшкил этмәк лазымдыр ки, онлар өз фикирләрини языда нәинки мәзмун, һәм дә стил вә савад нөгтейи-нәзәриндән дүзкүн ифадә этмәйә имкан тапсынлар.

Язы ишләринин кечирилмәси һаггында методиканын мүәййән этдийи гайдалара вә габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсинә әсасланараг Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийинин мәктәбләр идарәси ашағыдакы көстәришләри верир:

1. Мүәллим шакирдләрин бүтүн язы ишләрини йохламалыдыр. Мәктәбдә шакирдләрин нәзарәтсиз язы ишләри олмамалыдыр.

Дәфтәрләрин йохланма гайдасы белә тәклиф олунур:

I—IV синифләрдә шакирдләрин бүтүн язы ишләри йохланылмалыдыр.

а) бүтүн йохлама вә эв язы ишләрини, һәм дә синиф ифадә вә инша языларыны мүәллим эвдә диггәтлә йохлайыр вә һәр бир иши балла гиймәтләндирир;

б) синифдә апарылан язылары: хәбәрдарлыглы имла, өйрәдичи чалышмалар вә с. ишләри мүәллим синифдә сорғу апармаг васитәсилә йохлайыр вә бүтүн синфи бу ишә чәлб эдир. Дәфтәрләри даһа дәриндән йохламаг үчүн мүәллим эвә апарыр, ишләри балла гиймәтләндирир вә бу гиймәтләри шакирдләрин дәфтәриндә языр.

Мүәллим рүб әрзиндә мүнтәзәм олараг (мүәййән вахтларда вә я грамматикадан бир мөвзу, ше'бә кечилиб гуртардыгда) шакирдләрин язы дәфтәрләриндәки гиймәтләрә әсасән онлара эв вә синиф язы ишләри үчүн синиф журналына гиймәт языр.

Гиймәт верәркән, биринчи нөвбәдә язы ишинин савады вә еринә етирилмәси кейфиййәти әсас көтүрүлүр. Шакирдин дәфтәри нечә сахламасы да нәзәрә алынмалыдыр.

2. V—X синифләрдә дәфтәрләрин йохланмасы гайдасы:

а) бүтүн шакирдләрин йохлама язылары (имла, ифадә) бир гайда олараг, сонракы дәрсәдәк йохланылмалыдыр.

Бу мүмкүн олмаян һалларда, мәктәб директорунун вә я дәрс һиссә мүдиринин ичазәсилә йохланылмыш дәфтәрләр шакирдләрә 1—2 күн кеч дә гайтарыла биләр.

Мүәллим дәфтәрләри һәр дәфә йохладыгдан сонра дәфтәрдә, күндәликдә вә журналда гиймәт язмаға мәчбурдур; бу заман һәм ишин өзү вә һәм дә дәфтәрин вәзиййәти (үмуми бир гиймәтлә) гиймәтләндирилир.

Язы ишләриндә бурахылан сәһвләрин тәсһиһи вә бунунла әлагәдар олараг еринә етирилмиш тапшырығы мүәллим мүәййән эдилмиш вахтда йохламаға мәчбурдур;

б) шакирдләрин әдәбиййат үзрә бүтүн (синиф вә эв) иншалары йохланылмалыдыр.

Йохланылан синиф иншалары 5—7 күндән артыг вә эв иншалары исә 10—12 күндән артыг юбандырылмамалыдыр. Әдәбиййат үзрә инша верилән гиймәтдән башга, мүәллим ишин әсас дәйәрини вә нөгсаныны көстәрән гыса ресензия да языр. VIII—X синифләрин иншаларына язылан ресензия, инша язысынын мүрәккәблийиндән асылы олараг даһа кениш верилир.

X синфин имтаһан иншаларына язылан ресензияда, мөвзуун дүзкүн әһатә эдилмәси, мәзмунун дәринлийи, планын ардычыллығы, ишин үслубу, орфографик вә дурғу савады гейд эдилир.

Шакирдләр тәрәфиндән имтаһан ишләриндә бурахылан айры-айры сәһвләр һаггында мүәллимин хүсуси фикри, лазым kəлән һалларда, ресензияда әсасландырылмалыдыр.

Мүәллим иншалары пайларкән, бүтүн тәләбләрә чаваб верән яхшы ишләри бир нүмунә кими шакирдләрә көстәрмәли, ону мәзмунунун мөвзуа мүвафиг кәлмәси, план ардычыллығы вә ифадәси чәһәтдән тәһлил этмәлидир.

Хүсусилә, шакирдләрин иншаларында олан типик сәһвләрин дәрин тәһлилини кечирмәк вә сәһвләри нечә дүзәлтмәк лазым кәлмәси һаггында истигамәтләндиричи көстәришләр вермәк лазымдыр.

Иншаларда олан нөгсанларын дүзәлдилмәси үзрә тапшырыглар, яхын дәрсләрдә (ишин мүрәккәблийи вә һәчминдән асылы олараг) еринә етирилмәк үчүн верилир. Иншанын дүзәлдилмәси үзрә шакирдин ишинин нәтичәси дә мүәллим тәрәфиндән йохланылыр вә гиймәтләндирилир;

в) бүтүн синиф ишләринин ичрасы үзәриндә үмуми нәзарәт, мүәллим тәрәфиндән һәр дәрсдә язы иши еринә етирилән заман һәята кечирилир.

Мүәллим эв языларыны бүтүн синфин иштиракыны бу ишә чәлб этмәклә йохлайыр.

Йохлама, эв тапшырыглары үзрә сорғу заманы шифаһи сурәтдә апарылыр. Мүәллим чаваб верән шакирдин дәфтәринә бахыр вә синфи кәзәрәк дикәр шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилән эв тапшырыгларыны нәзәрдән кечирир.

Синиф вә эв ишләринин фронтал (һәртәрәфли) йохланмасы заманы, тәкчә верилән бөлмә вә гайдаларын шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмәсинә вә мәнимсәнилмәсинә нәзарәт етирмәклә кифайәтләнмәк олмаз. Шакирдләрин диггәтини тапшырыгын мәтниндә тәсадүф эдилән чәтин орфографик вә дурғу ишарәләри һадисәләринә чәлб этмәк вә шакирдләрин орфография вә дурғу ишарәләри гайдаларыны шүурлу тәтбиг этмәсини вә язынын дүзкүнлүйүнү ердән сорушмагла йохламаг лазымдыр.

Синиф вә эв язы ишләрини даһа диггәтли йохламаг үчүн мүәллим мүнтәзәм олараг (һәр бир дәрсдән сонра) гейри-мүвәффәг охуян вә дәрси зәиф мәнимсәйән шакирдләрин бүтүн язы ишләрини йохламалыдыр. Бу заман йохламаг үчүн бир күн синиф язы ишләри, о бири күн исә эв язы ишләри кәтүрүлмәлидир.

Синифдә йохламаны яхшы тәшкил эдән мүәллим ушагларын синиф вә эв ишләрини анчаг сечмә йохлама илә апара биләр, лакин бу иши элә тәшкил этмәк лазымдыр ки, һәр бир шакирдин дәфтәри айда ики дәфәдән аз олмараг мүәллимин йохламасындан кечсин. Язы ярадычы характердә олдугда, бүтүн шакирдләрин дәфтәрләри йохланылмалыдыр.

Сечмә йохлама заманы мүәллим еринә етирилмиш ишләрин ярысындан чохусуну йохламалыдыр.

Синиф йохламасы заманы шакирд тәрәфиндән бурахылан сәһвләри мүәллим, шакирддә синиф язысынын ичрасына мәс'улиййәт һисси ашыламаг үчүн, чидди гиймәтләндирмәлидир. (Бурахылан бир кобуд сәһв, ишин гиймәтини «2»йә гәдәр ендирә биләр).

Әкәр сәһвләрин күтләви сурәтдә бурахылмасы вә я шакирдләрин чохунун савад вәрдишинин зәифлийи мүшаһидә олу-

нарса, мүәллим бүтүн шакирдләрин язы ишләрини диггәтлә йохламаға мәчбурдур.

Синиф вә эв ишләрини йохларкән мүәллим тәрәфиндән гейд эдилмиш сәһвләр үзәриндә шакирдләрин иши сонракы йохламаларда диггәтлә нәзәрдән кечирилмәли вә лазым кәлән һалларда синифдә язы ишләри тәһлил эдилмәлидир.

Мүәллим тәрәфиндән йохланылмыш бүтүн эв вә синиф язы ишләри, һәмчинин шакирдләрин сәһвләри үзәриндәки иши, юхарыда дейилдийи кими, балла гиймәтләндирилир вә бу гиймәтләр (рүбдә 2—3 дәфә, я мүәййән бир грамматик мөвзу кечилиб гуртарандан сонра) дәфтәрә язылыр; дәфтәрләрдәки гиймәтләрә әсасән исә журналда үмуми бир гиймәт язылыр;

г) әдәби гираәт үзрә дәфтәрләр айда ики дәфәдән аз олмараг йохланылыр, бу заман бүтүн шакирдләрин эв ишләринин һамысы йохламадан кечирилир. Чаваб верән шакирдин язы тахтасында язысы илә эйни заманда еринә етирилән синиф язы ишләри сечмә йолла йохланылыр. Бу заман мүәллим һәр бир шакирд дәфтәринин, һеч олмазса, ярысыны нәзәрдән кечирмәлидир. Гейри-мүвәффәг охуян вә зәиф мүвәффәгиййәти олан шакирдләрин бүтүн ишләри йохланылыр.

II. Дәфтәрләрин апарылмасы вә йохланылмасы үзәриндә мәктәбин нәзарәти

Мәктәбин директору (мүдири) вә дәрс һиссә мүдири истәр дәфтәрләрин апарылмасы вә йохланылмасы үчүн мүәййән эдилмиш гайдаларын еринә етирилмәси, истәрсә дә шакирдләрә тапшырылан ишин һәчми үзәриндә мүнтәзәм нәзарәт этмәйә борчлудурлар.

Ана дили үзрә мүвәффәгиййәти галдырмаг мәгсәдилә, Маариф Назирлийинин мәктәбләр идарәси мәктәбләр үзрә ана дили мүәллимләринин фәнн комисйонларында дәфтәрләрин вахташыры (рүбүн, ярым илин, дәрс илинин сонунда) бахышыны тәшкил этмәйи төвсийә эдир.

Ана дили вә әдәбиййатдан бүтүн дәфтәрләр синиф бирләшмәләри вә фәнн комисйонларынын (I—IV, V—VII вә я VIII—X синифләр үзрә) мүзакирәсинә верилир. Бирләшмә ичласына тәгдим олунан дәфтәрләрин апарылмасы вә йохланмасы кейфиййәтинә даһа дериндән бахмаг айры-айры мүәллимләрә тапшырылыр.

Екун вә нәтичәләр бирләшмәләрин вә я фәнн комисйонларынын протоколларында гейд эдилир вә мәктәб директоруна чатдырылыр.

Ана дили үзрә кечән дәрс илинин дәфтәрләри комплектинин мәктәбин екун сәркисиндә нүмайиш этдирилмәси төвсийә олунур.

Мәктәб вә районун иллик ана дили тәдриси үзрә һесабатында ана дили вә әдәбийятындан дәфтәрләрин апарылмасы вә йохланылмасы үзәриндә нәзарәт һаггында да гейд эдилмәлидир.

Шакирдләрин йохлама дәфтәрләрини мәктәбдә (дәрс һиссә мүдири я мүәллим) сахламалыдыр.

МҮХТӘСӘР ӘДӘБИЙЯТШҮНАСЛЫГ ТЕРМИНЛӘРИ ЛҮҒӘТИ

Әсасән Л. Тимофеев вә Н. Венгровун «Краткий словарь литературоведческих терминов» (Москва, 1952) китабындан истифадә йолу илә тәртиб эдилмиш бу мүхтәсәр әдәбийятшүнаслыг терминләри лүғәтини әдәбийят мүәллимләри вә али мәктәб тәләбәләри үчүн көмәкчи вәсаит олараг чап эдирик. Лүғәтдә Азәрбайчан әдәбийятына аид терминләрин изаһына да хүсуси ер верилмишдир.

Автобиография—һәр һансы бир адамын һәятынын өзү тәрәфиндән верилән тәсвири. Бәдии әдәбийятда автобиографик әсәрләр дә вардыр. Белә әсәрләр мүәллифин өз һәятына аид олан фактлар әсасында ярадычы сурәтдә язылыр. М. Горкинин «Ушаглыг», «Мәним университетләрим» адлы автобиографик повестләри, Н. А. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романы белә әсәрләрә мисал ола биләр.

Автограф—әсәрин, яхуд мәктубун мүәллифин өз хәттилә язылмыш әлязмасы, мүәллифин өз китабы үзәриндә яздығы хатирә гейди вә и. а. Мүәллифин өз әлилә чәкдийи имзая да автограф дейилир.

Дөвләт хадимләринин, алимләрин, язычыларын автографлары элми институтларда, музейләрдә, дөвләт архивләриндә топланылыр, мүһафизә вә тәдгиг эдилир. Сов.ИКП МК янындакы Маркс—Энкелс—Ленин—Сталин Институту марксизм классикләринин автографларыны топлайыр, мүһафизә вә тәдгиг эдир, марксизм классикләринин әсәрләрини онларын автографлары әсасында нәшр эдир. ССРИ Элмләр Академиясынын рус әдәбийяты институтунда Пушкинин, М. Горки адына дүня әдәбийяты институтунда М. Горкинин, Азәрбайчан ССР Республика әлязмалары фондунда М. Ф. Ахундовун, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин, Ҹ. Ҹаббарлынын вә башгаларынын автографлары топланылыр, мүһафизә вә тәдгиг эдилир.

Ағы—Азәрбайчан шифаһи халг ше'ри формаларындан бири; өлүмлә вә фәлакәтлә әлагәдар олараг ярадылан лирик

шеир. Бурада бүтүн мәзмун вә руһ гәмли, кәдәрли олур. Ағы бајаты формасында јарадылыр; дөрд мисралы, едди һечалы олур; биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралар һәмгафијә олуб, үчүнчү мисра сәрбәст бурахылыр. Мисал:

Ашыг нәш'әли ердә,
Күл бәнөвшәли ердә.
Сәнин көзәл бәдәнин,
Галды дөшәли ердә.

Аллегорија—мәчази ифадә нөвләриндән бири. Һәр һансы бир фикрин, бир анлајышын һәјатдакы конкрет һадисәләрин көмәјилә, мәчази шәкилдә тәсвир эдилмәси. Аллегорик әсәрдә конкрет һәјати һадисәјә аид әламәтләр тәмсил эдилән фикир вә анлајышы, бунларын әсас чәһәтләрини ајдын тәсәввүр этмәјә көмәк эдир. Мәсәлән, империализмә, ени дүнја мүһарибәси гызышдыранлара гаршы мүбаризә апаран јүз милјонларла адамын дөш нишанларында, бајрагларында вә бәјаннамәләриндә ағ көјәрчин шәкли чәкилир. Бу, бүтүн дүнјада сүлһүн бәргәрар олмасы арзусуну ифадә эдән бир аллегоријадыр.

Аллегоријадан тәмсил вә нағылларда, үмумијјәтлә сатирик әсәрләрдә чох истифадә эдилир. Белә әсәрләрдә түлкү образы—һијләкәр адамлары, гурд—ачкөзләри, аслан—икид вә мәрд шәхсләри тәмсил эдир вә с.

Алманах—XIV—XV әсрләрдә астрономик һесабламалары әһатә эдән тәгвим чәдвәлләринә верилән аддыр. Сонралар, XVI әсрдән э'тибарән һәр ил нәшр эдилмәјә башлаян бу чәдвәлләрә мүхтәлиф саһәләрә даир мә'лумат, кичик һекајәләр, шеирләр, зарафат руһунда јазылар вә саирә дә әлавә олунур. Даһа сонракы дөврләрдә мүхтәлиф мәзмунлу бәдии вә элми әсәрләри әһатә эдән мәчмуәләрә алманах ады верилир. Мәсәлән, 1823—1825-чи илләрдә Русијада «Полярная звезда» («Фәчр улдузу») адлы алманах чыхырды. Бурада декабрист шаирләрин, һабелә Крылов, Пушкин, Грибоедов вә башгаларынын әсәрләри чап эдилирди. Совет дөврүндә Горкинин тәшәббүсү илә дәјәрли бир алманах нәшр эдилмәјә башлајыр. Бөјүк Октјабр сосјалист ингилабынын илдөнүмләри илә әлагәдар олараг бу алманах «XXX ил», «XXXV ил» вә һ. б. адланыр. 1940-чы илләрдә Бакыда «Низами» алманахы чап олунмушдур.

Анафора—стилистик фигурлардан бири: шеирдә мисраларын, нәсрдә исә чүмләләрин башында эјни сөз вә ифадәләрин, јахуд эјни синтактик гурулушун тәкрары әсасында ишләдилмиш бәдии ифадә тәрзи.

Анафора мүхтәлиф характердә олур:

а) Бир-бири илә һәмаһәнк олан сәсләрин јаратдығы анафора:

Шаггылдатдын шашганы сән—дағ бир јана, даш бир јана,
Шаггаладын шашгынлары—леш бир јана, баш бир јана...
(Сәмәд Вурғун)

б) Сөзләрин јаратдығы анафора:

Бу Шәбүстәр әһли, јарәб, нечә гәмли күн кечирдир!
Бу јазыглара пејапеј гәмү гүссә зәһр ичирдир.
(М. Ә. Мө'чүз).

в) Синтактик анафора:

«...Мән дүшмәнәм сизин ган ичиндә үзән тәхтү тачыныза!
Мән дүшмәнәм сизин инсан әти ејән ики башлы
гарталыныза!
Мән дүшмәнәм сизин сүнкү вә пулемјот үстүндә
дуран һөкмранлығыныза!..»
(Ч. Чаббарлы)

Антолокија—гәдим заманларда антик поэзијанын сечилмиш әсәрләриндән ибарәт мәчмуәләр белә адланырды. Инди исә ајры-ајры шаирләрин сечилмиш әсәрләрини, јахуд һәр һансы бир халгын поэзијасындан сечилмиш нүмунәләри әһатә эдән мәчмуәләрә антолокија дејилир. Мәсәлән, «Азәрбајчан поэзијасы антолокијасы», «Күрчү поэзијасы антолокијасы» вә с.

Архаизм—кечмиш заманлара аид олан вә мүасир үмумхалг дилиндә ишләнмәјән көһнә сөз јахуд ифадә; һабелә һәјат вә мәишәтдәки көһнәлик галығы.

Бәдии әсәрләрдә тарихи дөврә аид һадисәләр вә инсанлар тәсвир эдилдијии заман бу һадисә вә инсанлар һаггында даһа чанлы тәсәввүр вермәк үчүн архаик сөзләрдән истифадә эдилир. Мүасир һәјаты әкс этдирән әсәрләрдә дә бә'зән архаик сөзләрә раст кәлмәк олур. Белә һалларда архаик сөз чох вахт образын шүурча, зөвг э'тибарилә кеиридә галдығыны билдирир. Бу чүр әсәрләрдә архаик сөзләр образын күлүнч сатирик симасыны ачмаға көмәк эдир. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Алмас» п'есиндәки мәнфи образлардан Очаггулунун ишләтдији «халиг», «чәдд», «һәзәрат» кими сөзләр бу образын характерини ачмаг үчүн ишләнмиш архаик сөзләрдир.

Асиндетон—шеирдә бәдиилији гүввәтләндирмәк мәгсәдилә сөзләр вә чүмләләр арасында бағлајычыларын ихтисар эдилмәси, бағлајычысыз ифадәләрин ишләдилмәси. Мисал:

Јалан дејән, рүшвәт алан, тәрәф тутан, үз көрән,
Эл дәрдинә галмајанлар чыхсын бизим чәркәдән!
(Сәмәд Вурғун)

Аталар сөзү—шифаһи халг әдәбийятынын ән чох яйылмыш формаларындан бири. Аталар сөзләри һәятын бүтүн саһәләрини мүшаһидә этмәк вә сынагдан кечирмәк сайәсиндә ярадылан айдын, йығчам, һикмәтли әсәрләрдир. Халг аталар сөзү васитәсилә өзүнүн һәята бахышыны, тәчрүбәдә әлдә этдийи нәтичәләри, әхлаги-тәрбийәви фикирләрини ифадә эдир. Мәсәлән: «Ишләмәйән дишләмәз», «Әкәндә йох, бичәндә йох, ейәндә ортаг гардаш», «Бәй илә бостан әкәнин тағы чийниндә битәр», «Икид өләр, ады галар» вә и. а.

Аталар сөзләриндән бир чоху кечмишдә халгын кечирдийи ағыр һәяты экс этдирир. Лакин мүртәче идеяларын тә'сирилә ярадылан, падшаһын зүлмкарлығына һагг газандыран, гадынлары писләйән аталар сөзләринә дә тәсадүф эдилир.

Халгын ятратдығы ән яхшы аталар сөзләриндә йүксәк мә'на илә бирликдә көзәл бәдии форма хүсусиййәтләри дә олур. Бир сыра аталар сөзләри исә мәнзум шәкилдәдир.

Бәдии әдәбийятда аталар сөзләриндән кениш истифадә олунур. М. Горки «Мән язмағы нечә өйрәндим» мәгаләсиндә гейд эдир: «Үмумиййәтлә аталар сөзү вә мәсәлләр зәһмәткеш халгын бүтүн һәятыны, ичтимаи-тарихи тәчрүбәсини нүмунәви сурәтдә ифадә эдир. Язычы үчүн бу материалла таныш олмаг тамамилә зәруридир. Мән аталар сөзләриндән, башга чүр десәк, афоризмләр һалында тәфәккүрдән чох шей өйрәнмишәм».

Афоризм—йығчам, дәгиг бир шәкилдә ифадә эдилән биткин вә һикмәтли сөзләр. Халг мәсәлләри вә аталар сөзләри афоризмә ән яхшы мисалдыр. Язылы әдәбийятда да дәрин мә'налы, йығчам афоризмләрә чох тәсадүф эдилир. Мәсәлән: «Инсан—бу сөз вүгарла сәсләнир!» (М. Горки).

Ашыг—Гафгаз халглары арасында халг нәғмәкар шаирләри. Ашыглар халгын фикир вә дуйғуларыны ифадә эдән әсәрләр ярадыр, бу әсәрләри сазын мүшайиәти илә ифа эдирләр. Ашыг ярадычылығында мусиги вә рәгс мүһүм ер тутур. Саят Нова, Сүлейман Сталски, Ашыг Әләскәр мәшһур ашыглардыр.

Совет дөврүндә ашыглар коммунизмин фәал гуручуларындан олмушлар. Онлар совет варлығынын көзәллик вә әзәмәти, халглар достлуғу, Коммунист партиясынын бөйүк гайғы вә рәһбәрлийи һаггында, ени мүһарибә гызышдыран империализмә гаршы, сүлһ уғрунда мүбаризә вә с. мөвзуларда әсәрләр ярадырлар.

Б.

Баллада—лиро-эпик шеир шәкилләриндән бири. Һәчмчә бир о гәдәр дә бөйүк олмур. Балладада шаир ялныз өз фикир вә һиссләрини йох, эйни заманда, бу фикир вә һиссләри доғуран сәбәбләри, һадисәләри дә экс этдирир.

Тарихин мүхтәлиф дөврләриндә баллада чүрбәчүр хүсусиййәтләр алмышдыр.

Совет әдәбийятында һәчмчә бир о гәдәр бөйүк олмаян, гәһрәманлыг характери дашыян һәят сәһнәләрини көстәрән шеирләрә баллада дейилир. Н. С. Тихоновун «Мави пакет», «Мых һаггында баллада» әсәрләри, М. А. Светловун, С. Я. Маршакын балладалары буна мисал ола биләр.

Баһариййә—Азәрбайчан классик әдәбийятында баһары тәсвир эдән лирик шеирләр, яхуд бөйүк бир поэманын баһары экс этдирән һиссәси. Баһариййә гәзәл, гәсидә, мәснәви формасында вә башга шәкилләрдә ола биләр. XVI әср Азәрбайчан шаири Хәтаинин «Дәһнамә» әсәринин башланғычындакы баһариййә мәшһурдур. Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар» адлы аллегорик әсәри дә баһарын тәсвири илә башланыр.

Бахши—өзбәк халгы арасында нәғмәкар-шаир, нағыллар гошан вә данышан сәнәткар.

Баян (Боян)—гәдим Русияда эфсанәви нәғмәкар-шаир. Рус әдәбийятынын ән бөйүк абидәси, гәдим рус поэмасы олан «Игор полку дастаны»нда Баян образына раст кәлирик.

Баяты—Азәрбайчан шифаһи халг ше'ринин ән чох яйылмыш формаларындан бири. Лирик жанра дахил олан баятыда инсанын һәят вә чәмиййәт һаггында фикир вә һиссләри, вәтән эшги, мәһәббәт, көзәллик, накам севки тәрәннүм эдилир. Совет һакимиййәти гурулана гәдәр ярадылмыш баятыларда халгын көһнә дүнядан, ярамаз адамлардан шикайәт вә э'тиразлары, һабелә азадлыг вә хошбәхтлик һаггында арзулары кениш ифадә олунмушдур. Мәсәлән:

Кәми кәлди ян кәлди,
Ичиндә бир чан кәлди.
Вәтән һәсрәти чәкдим,
Көзләримә ган кәлди.

Яхуд:

Мән ашыг далда кәзәр,
Бүлбүлләр далда кәзәр.
Мәрд икид габаг көзләр,
Мүхәннәт далда кәзәр.

Сосялист ингилабынын гәләбәсиндән сонра ярадылан баятыларын чоху мүасир мөвзуда олуб, өлкәмизин вә халгымызын бөйүк мүвәффәгиййәтләрини, адамларымызын Вәтәнә, Комму-

нист партиясына, коммунизм ишинә сәдагәтини вә с. мөвзулары əһатә едир. Мәсәлән:

Мән ашыг, яз, а бахтым,
Ачылмыш таза бахтым.
Мәһв олуб көһнә дүня,
Чыхыбдыр яза бахтым.

Битмиш бир фикри ифадә эдән баяты формасы едди һечалы, дөрд мисрадан ибарәт олур: биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралар һәмгафийә олуб, үчүнчү мисра исә сәрбәст бурахылыр. Илк мисра чох вахт «әзизийәм» яхуд «мән ашыг» сөзләрилә башланыр.

Көстәриләнләрдән башга баятынын мәзмун вә характер э'тибарилә дикәр нөвләри дә вардыр, мәсәлән, һолаварлар (чүт нәғмәләри), ағылар, саячы сөзләр вә с.

Һолавара мисал:

Гара кәл кедәр ишә,
Горхум вар бағры бишә.
Нола бир булут кәлә,
Көйдән ерә нәм дүшә.

Саячы сөзләрә мисал:

Гоюнун өзү кәлди,
Доланды дүзү, кәлди.
Чобанын гучағында,
Бирчә чүт гузу кәлди.

Бейт—шеирдә бир-биринин ардынча кәлән вә мәзмунча бир-биринә бағлы олан ики мисра. Гәзәл, гәсидә, мәснәви вә с. шәкилләрдә язылан шеирләрин гоша мисралары.

Беллетристика—нәср шәклиндә язылан бәдии әсәрләрә (роман, повест, һекайә, новелла, бәдии очерк вә с.) верилән үмумиләшдиричи ад.

Бәдиилик—сөзүн кениш мә'насында сәнәтин әсас хүсусиййәтидир, ону һәяты тәсвир вә идрак этмәнин бүтүн башга формаларындан (мәсәлән, элмдән) фәргләндирән хүсусиййәтдир.

Бәдиилийин, һәяты бәдии сурәтдә экс этдирмәйин әсасы һәятын образларла экс этдирилмәсидир.

Дар мә'нада бәдиилик әсәрә ичтимаи гиймәт верән йүксәк кейфиййәтләрә дейилир.

Әсәрин бәдиилийи онун идеялылығы илә, мүәллифин мүдафиә этдийи ичтимаи идеалын әһәмиййәти илә, әсәрдәки хәлгиликлә, тәсвир эдилән һәятын нә дәрәчәдә доғру-дүрүст олмасы илә, язычынын форма вә мәзмун арасында вәһдәт яратмаг

сайәсиндә наил олдуғу сәнәткарлыгла, әсәрин ичтимаи тәрбийәви тә'сир гүввәси илә тә'йин эдилир.

Бәнд—гафийәләр системи, яхуд үмуми интонасия васитәсилә бирләшмиш ики вә я бир нечә шеир мисраынын бирлийи. Мисраларын сайына көрә бәндләр ашағыдакы нөвләрдә олур: икилик, үчлүк, дөрдлүк, бешлик, алтылыг вә и. а.

Классик Азәрбайчан поэзиясында дөрдлүк—мүрәббе, бешлик—мухәммәс, алтылыг—мүсәддәс вә с. адланыр.

Азәрбайчан ше'риндә бәндин мүхтәлиф формаларына мисал олараг ашағыдакы парчалары көстәрмәк мүмкүндүр:

Үзлүк

Яд күл дәрә билмәз чәмәнимдән,
Һеч гүввә айырмаз мәни бир ан
Өз доғма элимдән, вәтәнимдән

(Сүлейман Рүстәм)

Дөрдлүк

Сәһәрләрә мүждә дейин!
Өлмәмишдир бизим Ленин!
Элләр чәкир кешийини
Бу мүгәддәс мавзолейин.

(Сәмәд Вурғун)

Бешлик

Күлүр күнәш, күлүр чәмән,
Ачыр бәнөвшә, ясәмән.
Пычылдайыр ахан сулар—
Баһарын өзкә һүснү вар.
Вурулмушам баһара мән!

(Әһмәд Чәмил)

Алтылыг (мүсәддәс)

Мәнәм ки, гафиләсалари-каривани-ғәмәм,
Мүсафири-рәһи-сәһрайи-меһнәтү әләмәм.
Һәгир бахма мәнә, кимсәдән сагынма кәмәм,
Фәгири-падишаһаса, кәдайи-мөһтәшәмәм,
Сиришк тәхти-рәвандыр мәнә, бу аһ, әләм,
Чәфаву чөвр-мүлазим, бәлаву дәрд-һәшәм.

(Фүзули)

Әсәрдә экс этдирилән һадисәнин характериндән вә ифадә үсулундан асылы олараг, шаир я садә, я да мүрәккәб гурулушлу бәндләр ярадыр. Адәтән поэмаларда мүрәккәб бәндләрдән

(еддилик, сәккизлик, доггузлуг вә с.), лирик шеирләрдә исә садә бәндләрдән (икилик, дөрдлүк) истифадә олунур. Пушкинин «Евкени Онекин» әсәриндә истифадә етдийи он дөрд мисралыг бәндә «Онекин бәнди» (Онегинская строфа) дейилир.

Бәһри-тәвил—классик Азәрбайчан әдәбийятында сатирик вә лирик характердә олан гафийәли нәср әсәри. Һәчмчә чох да бөйүк олмур. Бәһри-тәвил ахычы үслубда язылыр, чүмләләри, һәтта чох ифадәләри һәмгафийә олур. Мәсәлән, Сабирин бәһри-тәвилләриндән бири беләдир: «Әй әзизим, хәләфим, маейи-иззү шәрәфим, руһи-рәван, муниси-чан, тәбү тәван, тазә чаваным ки...» вә и. а.

В.

Варваризм—әсәрин язылдығы дилә яд олуб, башга бир дилдән көтүрүлән әчнәби сөз, харичи дилә мәхсус данышыг тәрзи вә ифадә. Бә'зән язычы харичиләр гаршысында ялтаглыг вә нөкәрчилик едән образларын дилинә варваризмләр вермәклә, сөзләрдән һәмин мәнфи образы характеризә етмәкдә бир көмәкчи васитә кими истифадә етмиш олур. Мәсәлән, Л. Толстоюн бир чох әсәрләриндә рус сарай аристократиясы әдабазлыг едәрәк, франсыз сөзләри ишләдир, яхуд франсызча данышыр. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» п'есиндә шейх Нәсруллаһ өзүнү алим, биликли көстәрмәк үчүн бә'зән әрәб вә фарс дилиндә данышыр. Сәмәд Вурғунун «Ханлар» драмасындакы милләтчи пантүркист шаир Һүсейн әфәнди азәрбайчанлы олдуғу һалда, әрәб, фарс вә османлы сөзләри илә зибилләнмиш бир дилдә данышараг, тез-тез «агили-кәмтәр», «насыл», «иштә» кими сөзләр ишләдир.

Вариант— һәр һансы бир бәдии әсәрин, яхуд бир әсәрдән мүәййән һиссәнин язычы тәрәфиндән мүхтәлиф тәрздә ишләнмиш формасы. Вариантлары нәзәрдән кечирмәклә айдын етмәк олур ки, язычы өз әсәрини башладығы заман гаршысына нә кими илк мәгсәд гоймуш, әсәр үзәриндә ишләркән онун фикирләри нечә дәйишмиш вә инкишаф етмишдир, о өз фикирләрини даһа яхшы ифадә етмәк үчүн сөз вә ифадәләр үзәриндә нечә ишләмишдир вә и. а.

Айры-айры вахтларда вә айры-айры китаб, журнал, мәчмуә вә гәзетләрдә нәшр едилән вариантлары нәзәрдән кечирдикдә ингилабдан әввәл чар сензурасынын габагчыл язычыларла вә онларын әсәрләри илә нечә дөзүлмәз рәфтар етдийини дә тә'йин етмәк олур.

Вәзн—шеирдә вурғулу вә вурғусуз һечаларын сайы вә нөвбәләшмәси гайдасы. Вәзн ше'рә көзәллик, аһәнкдарлыг верән чәһәтләрдән биридир.

Азәрбайчан ше'риндә әсасән үч чүр вәзн вардыр: һеча вәзни, әруз вәзни, сәрбәст вәзн. Бунлардан һәр биринин өзүнә көрә хүсусиййәтләри вардыр.

Һеча вәзниндә язылан әсәрдә мисраларын һамысында, яхуд әсәри тәшкил едән һиссәләрдәки мисраларда һечаларын сайы бәрабәр олур. Мәсәлән, Вагифин һеча вәзниндә яздығы «Дурналар» ше'риндә бүтүн мисралар 11 һечадан ибарәтдир.

> Бир заман һавада ганад сахлайын,
> Сөзүм вардыр мәним сизә, дурналар!
> Гатарлашыб нә диярдан кәлирсиз?
> Бир гонаг олсаныз бизә, дурналар!

вә һ. б.

Мүасир ше'римиздә һеча вәзни үстүн ер тутур. Сәмәд Вурғун, С. Рүстәм, О. Сарывәлли, М. Раһим вә башга шаирләр әсәрләринин чохуну бу вәзндә язырлар.

Азәрбайчан шифаһи халг поэзиясы нүмунәләри әсас е'тибарилә һеча вәзниндә ярадылмышдыр. Классик шаирләрдән Видади, Вагиф, Закир вә башгалары да әсәрләринин чохуну һеча вәзниндә язмышлар.

Мисралардакы һечаларын сайындан асылы олараг, һеча вәзнинин бир чох нөвләри вардыр: Азәрбайчан ше'риндә бир һечалыдан тутмуш, ийирми һечалыя гәдәр әсәр яранмышдыр. Ән чох ишләнән формалар 7, 11 вә 14 һечалы олур.

Әруз вәзниндә әсас шәрт мисралардакы һечаларын сайча бәрабәр олмасы йох, узун вә гыса һечаларын мүәййән бир гайда илә дүзүлмәсидир. Одур ки, бә'зән әрузла язылан эйни бир шеирдә мисраын бири 11, икинчиси 10, үчүнчүсү һәтта 9 һечадан ибарәт ола билир.

Әруз вәзниндә язылан шеирләр мисраларын өлчүсүндән, сөзләрин ифадә үсулундан вә һечаларын дүзүлүш гайдасындан асылы олараг мүхтәлиф шәкилләр алыр ки, бир-бириндән сечилән белә шәкилләрә «бәһр» дейилир. Әруз вәзнин бәһрләри чохдур вә мүхтәлифдир; мәсәлән: һәзәч бәһри, сәри бәһри, мүнсәри бәһри, тәгарүб бәһри, мүтәгариб бәһри вә с.

Классик Азәрбайчан шаирләриндән Низами, Хагани, Фүзули, Сейид Әзим, Ә. Сабир вә башгалары әруз вәзниндә чох дәйәрли әсәрләр яратмышлар. Әруз вәзни бә'зән Азәрбайчан шеир дилинин лүзумсуз әрәб-фарс сөзләри илә зибилләнмәсинә сәбәб олса да, Фүзули, Сабир кими классикләр мүмкүн гәдәр бу мәнфи тә'сирдән узаглашмаға чалышмыш, әсәрләрини садә, айдын бир дилдә язмаға мүвәффәг олмушлар.

Сабирин «Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?»— мисраы илә башланан сатирик ше'ри әруз вәзнинин һәзәч бәһриндә язылмышдыр.

Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?!
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?!
Инсан оланын чаһү чәлалы кәрәк олсун,
Инсан оланын дөвләти, малы кәрәк олсун вә с.

Сәрбәст шеирдә, адындан да көрүндүйү кими, мисраларын өлчүсү, һечаларын сайы вә дүзүлүшү чәһәтдән сәрбәстлик вардыр. Лакин бу һеч дә гайдасызлыг, аһәнксизлик демәк дейил. Сәрбәст ше'рин дә өзүнә мәхсус көзәл аһәнки, чошғун руһу, ахычылығы олур.

Сәрбәст вәзн Азәрбайчан ше'ринә әсасән, бөйүк совет шаири В. Маяковскинин тә'сирилә кечмишдир. Мүасир шаирләримиздән Сәмәд Вурғун, Сүлейман Рүстәм вә башгалары сәрбәст вәзндә гүввәтли әсәрләр яратмышлар. С. Вурғунун «Рапорт» ше'ри, Р. Рзанын «Ленин» поэмасы вә с. сәрбәст вәзнлә язылмышдыр.

В. Маяковскинин «Владимир Илич Ленин» поэмасы сәрбәст вәзндә ярадылмыш ән дәйәрли әсәрләрдәндир:

Башлайырам
Ленинин
һаггында
һекайәми.
Дүшүнмәйин ки,
көнлүм
тәсәллидән исинди.
Башлайырам
чүнки о
гәлбимин бөйүк гәми
Айдын дуюлан,
дәрин
Бир ағры олмуш инди.
Вахтдыр,
Һәр ер
Ленинин
шүарына бүрүнсүн.
Бизми көз яшы төкүб,
Башламалыйыг әнин?
Ленин
Һәр бир чанлыдан
даһа чанлыдыр бу күн.
Билийимиз,
күчүмүз,
силаһымыздыр
Ленин!

Водевил—гәдим заманларда Франсада тәһкимчи феодаллары лаға гоян халг сатирик маһныларынын ады. Сонралар һәчмчә бир о гәдәр бөйүк олмаян вә бә'зән куплетләри вә рәгси дә олан мәзәли театр п'есләринә, һабелә бирпәрдәли шән комедиялара водевил демәйә башламышлар. А. П. Чеховун бирпәрдәли мәзәли п'есләриндән «Юбилей» белә әсәрләр сырасына дахилдир.

Вулгаризм—үмуми әдәби дилдә ишләнмәйән кобуд, әдәбсиз сөзләр. Бә'зән язычы образын мәдәнийййәтсизлийини хүсуси нәзәрә чатдырмаг үчүн онун дилинә вулгаризм верир. Лакин образын дилиндә бә'зән вулгаризмдән истифадә эдилсә дә, мүәллифин өз дилиндә белә сөзләрә гәтиййән йол вермәк олмаз.

Вурғу—сәси гүввәтләндирмәк, яхуд йүксәлтмәк йолу илә сөздә һечаны вә я чүмләдә сөзү хүсуси нәзәрә чатдырмаг. Шеирдә вурғу мүһүм рол ойнайыр: о, сөзләри әһәмиййәтинә көрә фәргләндирир, ше'рин вәзнини тә'йин эдир. Ифадәдә бир тәрәфдән мәнтиги, дикәр тәрәфдән дә вәзн вурғусу олур.

Г.

Гәзәл—Шәрг поэзиясында лирик жанрын ән чох яйылмыш формаларындан бири. Тарихи гәдим дөврләрә кедиб чыхан гәзәлдә чох вахт мәһәббәт вә көзәллик мөвзулары ишләнир. Тәбиәт тәсвирини верән, ичтимаи-фәлсәфи мәзмунлу гәзәлләр дә чохдур.

Заман кечдикчә гәзәл формасы ени мәзмун алмыш вә совет дөврүндә бә'зән ондан мүасир мөвзуларын ифадәси үчүн дә истифадә олунмушдур. Лакин гәзәл бу чәһәтдән бир о гәдәр дә мәгсәдә уйғун бәдии форма дейил.

Классик Шәрг әдәбийятында гәзәлин ән маһир усталары Низами, Һафиз, Фүзули вә башгаларыдыр. Бу шаирләрин гәзәлләриндә дәрин мә'на вә йүксәк ше'рийййәт вардыр.

Гәзәл һәчмчә адәтән 6—8 бейтдән ибарәт олур. Бунлардан биринчи бейт һәмгафийә, галан бейтләрин биринчи мисраы сәрбәст, икинчи мисраы исә илк бейтлә һәмгафийә олур. Бә'зән гәзәл рәдифлә язылыр.

Гәзәлин ахырынчы бейтиндә (я биринчи, я да икинчи мисрада) мүәллиф өз тәхәллүсүнү верир.

Фүзулинин зәманәсиндән шикайәт мөвзуунда яздығы гәзәлләриндән бирини ихтисарла мисал кәтиририк:

Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд йох, дүшмән гәви, тале зәбун.
Саейи-үммид заил, афитаби-шөвг кәрм,
Рүтбейи-идбар али, паейи-тәдбир дун.

...Тәфригә һасил, тәриги-мүлки-чәм'ииййәт мәхуф,
Аһ, билмән нейләйим, йох бир мүвафиг рәһнүмун.
Чөһрейи-зәрдин Фүзулинин тутубдур әшки-ал,
Көр она нә рәнкләр чәкмиш сипеһри-ниликун.

Гәрәвәлли—Азәрбайчан шифаһи халг әдәбиййатында юмористик әсәр. Адәтән нағыл, дастан сөйләйән ашыглар вә нағылчылар һәчмчә бөйүк, һадисәләри мүрәккәб олан эпик әсәрләрин (нағыл, дастан) динләйичиләри йормамасы, һабелә онларын диггәтини мәркәзләшдирмәк үчүн сөһбәтин ортасында гәрәвәлли нағыл эдир, сонра енә әсас мөвзуя кечирләр.

Гәсидә—Шәрг халгларынын поэзиясында лирик формалардан бири. Гәсидәдә чох вахт мүәййән бир һадисә вә я шәхс тәнтәнәли үслубда тә'риф эдилир. Шәрг шаирләринин ичтимаифәлсәфи идеяларыны ифадә эдән, тәбиәт тәсвирләрини верән гәсидәләри дә вардыр. Мәсәлән, Фүзулинин бир сыра гәсидәләриндә шаирин поэзия, бәдии сөз һаггында фикирләри ифадә олунур. Гәзәлдән фәргли олараг, һәчмчә гейри-мәһдуд, даһа бөйүк олан гәсидә формасында да гафийәләр гәзәлдәки кими олур: биринчи бейт һәмгафийә, сонракы бейтләрин илк мисраы сәрбәст, икинчи мисраы биринчи бейт илә һәмгафийә олур.

Гошма—Азәрбайчан поэзиясынын чох яйылмыш лирик формаларындан бири. Гошма адәтән 5—6 бәнддән ибарәт олур. Һәр бәнд дә 11 һечалы, дөрд мисра олур.

Ашыглар вә шаирләр бир ән'әнә олараг, гошманын сон бәндиндә өз адларыны, яхуд тәхәллүсләрини дә верирләр. Бу бәндә «м ө һ ү р б ә н д и» дейилир.

Сосялист ингилабындан әввәл ярадылмыш гошмаларда зәһмәткеш халгын севинч вә кәдәри, истисмарчылара нифрәти, вәтән севкиси, көзәллик вә мәһәббәт һаггында дуйғулары, дүшүнчәләри вә с. бу кими мөвзулар ишләнмишдир. Мәшһур Азәрбайчан ашығы Әләскәрин гошмалары халг ичәрисиндә кениш яйылмышдыр.

Совет ашыглары өлкәмизин тарихи гәләбәләри, коммунизм гуручулуғу, гүдрәтли сүлһ һәрәкаты кими мүасир актуал мәсәләләри тәрәннүм эдирләр.

Классик Азәрбайчан поэзиясында гошманын ән маһир ярадычылары Вагиф вә Видадидир.

Видадинин «Көнлүмү» рәдифли гошмасындан ики бәнд мисал кәстәрәк:

Эй һәмдәмим, сәни гана гәрг эләр,
Кәл тәрпәтмә яраланмыш көнлүмү.

Айры дүшмүш вәтәниндән, элиндән,
Һәмдәрдиндән араланмыш көнлүмү

...Видадийәм, хәстә көзүм мәрдүмү,
Итирмишәм гошунуму, ордуму.
Чох тәбибә шәрһ эләдим дәрдими,
Һеч кәрмәдим чараланмыш көнлүмү.

Ашыг Мусанын «Эл көзәл» гошмасындан ики бәнд мисал кәстәрәк:

Өлкәмиз чичәкли яза бәнзәйир,
Ишрәт көзәл, шөһрәт көзәл, эл көзәл.
Гара думан кетди, күнәш парлады,
Колхоз көзәл, совхоз көзәл, чөл көзәл.

...Салынмыш бағ, верир дадлы мейвәләр,
Бәсләйир, етирир, көрүн, халг нәләр!
Фабрикли, заводлу олуб шәһәрләр,
Мәхмәр көзәл, ипәк көзәл, шал көзәл... вә һ. б.

Д.

Декадентизм—буржуа әдәбиййатында чәрәян. XIX әсрин ахырларында Франсада мейдана чыхмышдыр.

Ичтимаи һәятдан узаг вә халга ябанчы олан, халг мәнафеинә хидмәт этмәк истәмәйән мәзмунсуз сәнәт тәблиғи, мөвһумат вә хурафат, дүняны тәбиәт харичиндәки гүввәләрин идарә этмәси һаггында чәфәнкията инам, ифрат фәрдиййәтчилик, садә әмәк адамларына нифрәт, «инчә» һиссләрлә әйләнмәк, өлүмү, позғунлуг вә әхлагсызлығы тәрәннүм этмәк, заһири көзәллийә вә бәдии форманын ала-бәзәк олмасына чалышмаг вә с. кими чәһәтләр декадентизмин характерик хүсусиййәтләридир.

Америка вә Инкилтәрәнин мүасир буржуа әдәбиййаты үчүн хүсусилә характерик олан бу чүр халга зидд әдәбийят вә инчәсәнәт чәрәяны буржуа чәмиййәтинин дүшмәсини вә чүрүмәсини, онун өлүмә мәһкум олдуғуну, һаким истисмарчы синифләрин әдаләтли ичтимаи гурулуш уғрунда мүбаризә апаран зәһмәткешләрин дурмадан артан гүввәләриндән горхдугларыны чох яхшы экс этдирмәкдәдир.

Диалог—бәдии әсәрдә ики вә я даһа артыг адамын өз араларында данышмалары. Драматик әсәрдә иштиракчыларын диалогу образ вә характер ярадылмасы үчүн ишләнән әсас бәдии васитәләрдән биридир.

Хүсуси олараг данышыг формасында язылмыш бәдии әсәрләрә дә д и а л о г дейилир; мәсәлән, Сабирин «Әһвалпурсанлыг» сатирасы диалог шәклиндәдир.

Диван—Шәрг өлкәләриндә бир вә я бир нечә шаирин әсәрләри күллийяты (мәчмуәси). Диванда шеирләр адәтән бу гайда илә тәртиб эдилир: әввәл мүначат, сонра нә'т, даһа сонра исә гәсидәләр, гәзәлләр, рүбаиләр вә с. кәлир.

Бу бөлмәләрин өзләри дә мүәййән гайда илә гурулур: мәсәлән, гәзәлләр бөлмәсиндәки әсәрләр әрәб әлифбасына уйғун олараг дүзүлүр, йә'ни бу вә я башга гәзәл өз гафийәсинин, яхуд рәдифинин һансы һәрфлә гуртармасындан асылы олараг диванда әлифба сырасына уйғун ер тутур.

Драма—бәдии әдәбийятын әсас нөвләриндән бири. Кениш мә'нада иштиракчыларын данышығы формасында язылмыш вә ремаркалары нәзәрә алмасаг, мүәллифин нитги олмаян бүтүн әдәби әсәрләрә д р а м а дейилир.

Роман, повест, һекайә, очерк мүәллифи һәят һадисәләри, яхуд бу һадисәләрин иштиракчылары һаггында охучуя тәсәввүр вермәк үчүн яратдығы образлары әһатә едән шәраити, бу образларын һәрәкәтләрини, һисс вә һәйәчанларыны тәсвир эдир; лирик әсәр мүәллифи инсанын фикир, һисс вә һәйәчанларыны верир, драматург исә бүтүн бунлары өз образларынын һәрәкәтләри, данышыглары вә һәйәчанлары васитәсилә көстәрир; һәм дә драматург әсәринин иштиракчыларыны сәһнәдә чанландырмаг имканына маликдир. Драматик әсәрләрин чоху театрда тамашая гоюлмаг үчүн язылыр.

Драматик әсәрләрин мүхтәлиф нөвләри вардыр: фачиә, драма, комедия, водевил вә с.

Д р а м а сөзү чох вахт мүәййән характерә малик әсәрләрә аид олур, конкрет вә дар бир мә'на да дашыйыр. Башга драматик әсәрләрдән фәргли олараг д р а м а адланан әсәрләр иштиракчылар арасындакы кәркин мүбаризәни, мүрәккәб вә чидди конфликти әкс этдирир. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун «Ханлар» драмасында болшевикләр партиясынын рәһбәрлийи илә Азәрбайчан зәһмәткешләринин истисмарчылара гаршы кәркин мүбаризәси тәсвир олунур.

Драматуркия—һәр һансы бир язычынын драматик формада язмыш олдуғу әсәрләрин мәчмуу. Һәр һансы бир халгын, яхуд бүтөв бир тарихи дөврүн драматик әсәрләринә дә бирликдә д р а м а т у р к и я дейилир. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун драматуркиясы, рус драматуркиясы, Азәрбайчан совет драматуркиясы вә с.

Е.

Ерли колорит — бәдии әсәрдә һадисәләрин чәрәян этдийи ер вә халг үчүн характерик олан мәишәти, данышығы, пейзажы көстәрән тәфәррүат. Язычы өз тәсвиринә даһа артыг һәятилик вә тәбиилик вермәк мәгсәдилә ерли колоритдән истифадә эдир. Мәсәлән, М. Шолоховун «Сакит Дон» романында биз казаклара мәхсус данышыг хүсусиййәтләринә, казак мәишәти тәсвиринә, характерик Дон тәбиәтинә раст кәлирик.

М. Ф. Ахундов өз классик комедияларында XIX әср Азәрбайчан һәятына хас олан милли колорити реалист гәләмлә чанландырыр. О, һәятдан алдығы типик образларын милли кейимләрини, данышыг эдасыны, зөвгүнү, патриархал-феодал Азәрбайчанында мәһкум гадынларын вәзиййәтини тәсвир этдийи заман милли колоритә хүсуси әһәмиййәт верир.

Ә.

Әдәби жанр — бә'зән әдәби нөвләрә верилән ад дыр: эпик, тәсвири жанр (роман, повест, һекайә, очерк), лирик жанр (лирик шеир, маһны), лиро-эпик жанр (поэма, баллада), драматик жанр (фачиә, комедия, драма, водевил). Башга шәкилдә дейилсә, роман—эпик, тәсвири жанрда, маһны—лирик жанрда, комедия—драматик жанрда язылмыш әсәрдир.

Әдәби нөвләрә жанр демәк даһа доғрудур.

Әдәбийят нәзәриййәси — әдәбийятшүнаслығын бөлмәләриндән бири. Һәяты идрак вә тәсвир формаларындан бири олан бәдии әдәбийятын маһиййәти һаггында, чәмиййәтин инкишафында әдәби әсәрләрин ролу вә әһәмиййәти һаггында, бәдии әдәбийятын нөвләри, шәкилләри вә тәсвир васитәләри һаггында элмдир.

Әдәбийят нәзәриййәси бәдии әдәбийяты тәдгиг этмәк үсулларыны, әдәбийяты тәһлил этмәк вә һәртәрәфли гиймәтләндирмәк принсипләрини мүәййәнләшдирир, бәдии ярадычылығын инкишафыны истигамәтләндирән ганунлары өйрәнир.

Әдәбийят тарихи — әдәбийятшүнаслыг элминин бөлмәләриндән бири. Әдәбийят тарихи бәдии әдәбийяты ардычыл тарихи инкишафда, йә'ни онун шифаһи халг ярадычылығындан (һәлә язылы әдәбийят мөвчуд олмадығы дөврләрдә) бизим зәманәмиздәки бәдии әсәрләрә гәдәр кечдийи йолу өйрәнир.

Совет өлкәсиндә әдәбийят тарихи әдәбийятын инкишафыны—айры-айры язычыларын ярадычылығыны, ән бөйүк әсәрләри, әдәби мәктәб вә чәрәянлары, әдәбийятын инкишафыны тә'йин эдән халгын вә өлкәнин үмуми тарихи инкишафы илә әлагәдә өйрәнир.

Ж.

Жаргон — һәр һансы бир ичтимаи групун, инсанлар зүмрәсинин истифадә этдийи өзүнәмәхсус шәрти данышыг, хүсуси сөзләр вә ифадәләр йығыны. Мәсәлән, кечмиш заманда базар алверчиләринин, оғруларын өзләринә мәхсус жаргону вар иди. Задәкан аристократиясы вә буржуазиянын юхары тәбәгәләри дә хүсуси жаргондан истифадә эдирләр.

Лакин бу хүсуси «задәкан», яхуд «буржуа дили» дейилдир; И. В. Сталинин дедийи кими, бу, «...аристократияя вә я буржуазиянын юхары тәбәгәләринә мәхсус спесифик зөвгләри экс этдирән бә'зи спесифик сөзләр йығыны; өз нәфислийи вә тәмтәрағы илә фәргләнән, милли дилин «кобуд» ифадә вә ибарәләриндән азад олан мүәййән гәдәр ифадә вә ибарәләр; нәһайәт, мүәййән гәдәр әчнәби сөзләр...»дир (Марксизм вә дилчилик мәсәләләри, Бакы, 1953, сәһ. 12—13).

М. Горки халгын баша дүшмәдийи сөз вә ифадәләри өз әсәрләриндә халг дили кими гәләмә вермәйә чалышан язычылары кәскин тәнгид эдирди. Горки дейирди ки, о, «рус әдәби дилинин «ерли ифадәләрлә» вә үмумиййәтлә сөз төртөкүнтүләри илә зибилләнмәси әлейһинә мүбаризә апармағы» өзүнә борч билир.

Жаргон дили зибилләйир. Бәдии әсәрдә жаргона ялныз о заман йол вермәк олар ки, о образы характеризә этмәк үчүн зәрури олсун.

З.

Завязка — бәдии әсәрдә бүтүн өзүндән сонракы мүһүм әһвалатын доғмасына сәбәб олан һадисә; һәмишә әсәрдә әһвалат әсасән бу һадисә илә башланыр вә кәркинләшмәйә доғру үз гоюр. Мәсәлән, Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди» романында илк гырмызылар дәстәсинин Шепетовкая кәлмәси сәһнәси әсәрин завязкасыдыр; романдакы әһвалат бундан сонра инкишаф эдир: Павканын Жухрай илә танышлығы, Жухрайын һәбс эдилмәси, онун күчәдә Павка тәрәфиндән хилас эдилмәси вә и. а.

Заман, мәкан вә һәрәкәт вәһдәти — антик драма вә фачиә гаршысында, һабелә классисизмин антик әдәбиййата тәглид шәклиндә ятатдығы драматик әсәрләр гаршысында гоюлан тәләбләрдән бири; бу тәләбә көрә, п'есдәки бүтүн һадисәләр чох да узун олмаян бир заман әрзиндә вә эйни бир ердә чәрәян этмәлидир; иштиракчылар арасындакы тоггушма вә мүбаризә, баш гәһрәманын һәрәкәт вә мейилләри—бүтүн

бунлар вәһид бир мәгсәдә доғру йөнәлдилмәли иди, бүтүн әһвалат п'ес бою инкишаф эдән вәһид һадисә илә бағланмалы иди.

Антик драмада заман вә мәкан вәһдәти тәләби ондан ирәли кәлмишди ки, о вахт п'есләр күндүз ишығында вә ачыг сәһнә мейданчасында тамашая гоюлурду; чүнки о заман сәһнәдә нә сүн'и ишыг васитәләри, нә дә бир-бирини әвәз эдән, дәйишилән декорасия, сәһнә тәртибаты вар иди.

Театр инчәсәнәтинин инкишаф этдийи сонракы тарихи дөврләрдә бу тәләб тамамилә мә'насыз олуб, арадан чыхмышдыр.

И.

Игтибас — бир язычынын шифаһи халг әдәбийятындан яхуд башга бир язычынын әсәриндәки идея, мөвзу вә бәдии тәсвир үсулундан истифадә этмәси. Бир язычынын башга бир мүәллиф тәрәфиндән язылмыш романы сәһнәләшдирмәсинә, яхуд кинофилм үчүн ссенари һалына салмасына да игтибас дейилир.

Башга бир мүәллифин әсәриндәки мотивләрдән сәрбәст, ярадычылыг йолу илә истифадә эдәрәк, тамамилә ени вә орижинал бир әсәр язмасыны игтибасдан сечмәк лазымдыр. Мәсәлән, Фүзули «Лейли вә Мәчнун» поэмасынын мөвзууну вә бу әсәрин мотивләриндән бир чохуну Низами Кәнчәвинин эйни адда олан поэмасындан алмышса да, гүдрәтли бир сәнәткар олараг, тамамилә орижинал бир әсәр яратмышдыр.

Идеялылыг — язычынын дүнякөрүшүнүн дүзкүнлүйү вә дәринлийи илә әлагәдар олан вә әсәрин (яхуд үмумиййәтлә әдәбийятын) әһәмиййәтини тә'йин эдән идея истигамәти, идея хүсусиййәти. Язычы һәяты нә гәдәр мүтәрәгги идеялар нөгтейи-нәзәриндән тәсвир эдир вә гиймәтләндирирсә, онун ярадығы бәдии әсәр дә бир о гәдәр әһәмиййәтли, тәбии, инандырычы вә дәрин мәзмунлу олур.

Идея сәһвләри бәдии ярадычылығын әһәмиййәтини азалдыр. Әмәкчи халгын мәнафеини ифадә эдән габагчыл идеялар язычыя йүксәк кейфиййәтли әсәр ятатмаг үчүн чох бөйүк вә әлверишли имканлар верир. Даһи рус ингилабчы-демократы Н. Г. Чернышевски язырды: «Ялныз, дөврүн һәгиги тәләбләрини өдәйә билән, чанлы вә гүввәтли идеялар тә'сири илә мейдана чыхан әдәби чәрәянлар парлаг сурәтдә инкишаф эдир».

Совет язычылары бәдии ярадычылыгларында заманәмизин ән габагчыл идеялары олан, зәһмәткеш бәшәриййәтә хош-

бәхтлик кәтирән бөјүк марксизм-ленинизм идејаларына әсасланырлар. Совет әдәбијјаты дүнјада ән габагчыл, ән идејалы әдәбијјатдыр. Совет јазычылары коммунизм идејаларындан, коммунист идејалылығындан нә гәдәр чох руһланырса, онларын газандыглары мүвәффәгијјәтләр дә бир о гәдәр чох вә јүксәк олур.

Бәдии әсәрин идејасы бу әсәрдә тәсвир олунан башлыча һадисәләр һаггында ифадә етдији әсас фикирдән ибарәтдир; јазычынын идејасы онун бәдии образлар һалында ифадә етдији фикирдир; һәјат сәһнәләри, әсәрин иштиракчыларынын давранышы, онларын көрдүкләри иш, онларын дүшүнчә, һисс вә һәјәчанлары васитәсилә јазычынын ифадә етдији фикирдир.

Јазычы инсанлары вә һәјат һадисәләрини тәсвир етдији заман бунлара өз мүнасибәтини билдирир вә охучуларда да ејни мүнасибәт әмәлә кәтирмәјә чалышыр.

Јазычынын мәгсәди, онун һәјат һадисәләринә мүнасибәти бу јазычынын рәғбәт бәсләдији, халг азадлыг һәрәкатында тәрәфдары олдуғу синфин мәнафеини ифадә едир. Мәсәлән, Павел Корчакинин вә онун јолдашларынын һәјат вә мүбаризәсини тәсвир едән Н. Островски истисмарчы синифләрлә мүбаризә апаран халгын мәнафеинә ујғун олараг көстәрмишдир ки, бөјүк мәгсәдләрлә, бәшәријјәтин хошбәхтлији, коммунизм гуручулуғу идејалары илә руһланмыш адамларын јолуну һеч бир чәтинлик кәсә билмәз. «Полад нечә бәркиди» романынын ифадә етдији башлыча фикир, романын әсас идејасы бундан ибарәтдир. Н. Островскинин өзүнү дә јарадычылыг габилијјәти көстәрмәјә руһландыран идеја бундан ибарәтдир.

Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, һәјаты дүзкүн вә кениш әкс етдирән јүксәк кејфијјәтли бәдии әсәрдә әсас идејадан әлавә, јазычы образлар васитәсилә бир сыра башга идејалар да ифадә едир. Лакин бүтүн бу идејалар бу вә ја башга дәрәчәдә әсәрдәки әсас идеја илә әлагәдар олур.

Идеја — һәјат һадисәси, инсан, предмет вә с. һаггында инсанларын тәсәввүрүнү вә бунлара инсанларын мүнасибәтини әкс етдирән фикир.

Бу вә ја башга идеја һәмишә инсанларын јашадығы ичтимаи гурулушла, чәмијјәтин мадди һәјат шәраити илә тә'јин едилир.

Синифли чәмијјәтдә идејалар, инсанларын мејилләри, һәјат һадисәләри һаггында тәсәввүрләри вә бу һадисәләрә мүнасибәтләри бу вә ја дикәр синфин һәмин чәмијјәтдәки мадди

мәнафеини, бу вә ја дикәр синфин нөгтеји-нәзәрини ифадә едир.

Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, ичтимаи идејалар вә нәзәријјәләр мүхтәлиф олур. Бир өз дөврүнү кечирмиш көһнәлмиш идејалар вә нәзәријјәләр, өз дөврүнү кечирмиш ичтимаи гүввәләрин мәнафеинә хидмәт едән идејалар вә нәзәријјәләр вардыр; бир дә јени, габагчыл идејалар вә нәзәријјәләр, габагчыл ичтимаи гүввәләрин мәнафеинә хидмәт едән идејалар вә нәзәријјәләр вардыр.

Илһам — јарадычылыг ишинин ән кәркин моменти, сәнәткарын јүксәк јарадычылыг габилијјәтинә малик олдуғу вәзијјәт. Белә һалларда өз идејасыны, фикир вә һиссләрини һәјати мүшаһидәләри вә тәсәввүрләри әсасында, бәдии образлар вә һәјат сәһнәләри васитәсилә чанландыран јазычынын мә'нәви аләми, шүуру вә бәдии тәфәккүрү хүсусилә гүввәтли, ајдын бир тәрздә фәалијјәт көстәрир.

Инверсија — чох тәсадүф едилән үслуб фигурларындан бири: грамматик чүмләдә сөзләрин ади дүзүлүш гајдасындан фәргли олан хүсуси бир шәкилдә дүзәлмәси илә јарадылан бәдии ифадә үсулу. Мәсәлән, инверсија јолу илә јарадылан чүмләдә мүбтәда хәбәрдән сонра, тә'јин тә'јин едилән сөздән сонра кәлир, епитет тә'јин етдији сөздән ајры верилир вә һ. б. Мәсәлән: Сәмәд Вурғунун «Вар олсун ше'римиз, шаирләримиз!» мисрасы инверсијадыр. Бу грамматик гајдаја көрә белә олмалы иди: «Ше'римиз, шаирләримиз вар олсун!».

Јахуд Ч. Мәммәдгулузадәнин 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналында јаздығы ашағыдакы парчаны алаг: «Еј мәним мүсәлман гардашларым! Әкәр билмәк истәсәниз ки, кимин үстүнә күлүрсүнүз, о вахт гојунуз габағыныза ајнаны вә диггәт илә бахыныз чамалыныза» («габағыныза ајнаны гојунуз вә диггәт илә чамалыныза бахыныз» формасы әвәзинә).

Сөз вә ифадәләрин инверсија јолу илә ердәјишмәси бәдии дили даһа күчлү вә тә'сирли едир.

Истеһза — бәдии әсәрдә ифадә олунан ачы, зәһәрли күлүш. Истеһза данышан вә јахуд јазан адамын һаггында бәһс етдији шәхсдән, шәхсләрдән үстүн олмасы нәтичәсиндә мејдана чыхан бир хүсусијјәтдир.

Истеһзаја хүсусилә сатирада чох тәсадүф едилир. Сатирик шеирләриндән бириндә Сабир вәтәнә вә халга хәјанәт едән, өзүндән башга һеч кәси дүшүнмәјән егоист истисмарчылары

ифша этдийи заман истеһзадан бәдии тәсвир васитәси кими истифадә етмишдир:

Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар?!

Истиарә — әсас бәдии мәчазлардан бири: бир предмет вә я һадисә һаггында гүввәтли тәсәввүр яратмаг үчүн бунлары башга бир предметин, я һадисәнин айры-айры хүсусиййәтләрини билдирән образлы ифадә илә тәсвир етмәйә и с т и а р ә дейилир.

Истиарәдән истифадә етмәк йолу илә язычы һәмин предметләр, һадисәләр арасындакы охшарлыг вә я фәрги, тәсвир етдийи әсас предметин, һадисәнин охучуя чатдырмаг истәдийи чәһәтини габарыг шәкилдә вермиш олур. «Яз кәләндә тәбиәт күлүр» чүмләсиндә инсана мәхсус олан күлүш — язда чох хош олан тәбиәтә аид едилмишдир. Яхуд: «Сүлһ сөзү бүтүн дүняны кәзир» ифадәсиндә сүлһ уғрунда мүбаризәнин бүтүн дүняны бүрүмәси фикри истиарә васитәсилә верилмишдир; бурада сүлһ сөзү бүтүн дүняны кәзиб долашан адамлара бәнзәдилир, бүтүн сәдләри вә сәрһәдләри ашыб кечдийи образлы бир дил илә верилир.

Гәзәлләриндән бириндә Фүзули өз дөврүндәки зүлм вә әзиййәтләри көстәрмәк үчүн, мәсәлән, белә бир истиарә яратмышдыр:

Төкдүкчә ганымы охун, ол аситан ичәр,
Бир ердәйәм әсир ки, торпағы ган ичәр.

К.

Кинайә — юмор нөвләриндән бири, кизли мәсхәрә. Бундан башга, кинайә, әйни заманда бәдии мәчазлардан биридир: к и н а й ә сөзүн әкс мә'нада ишләнмәси демәкдир. Мәсәлән, язычы бир һадисә вә я адам һаггында өзүнүн әсл фикринин там әксинә олан бир фикри чидди тәрздә дедийи заман һәмин һадисәйә, яхуд адама кинайә етмиш олур. Сабирин сатираларынын чохунда кинайәдән мәһарәтлә истифадә едилмишдир. «Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?» сөзләри илә шаир әслиндә фәһләйә йох, бу сөзләри дейән капиталистә, «дөвләтлийә» күлүр.

Классик — нүмунәви язычы (бах: классик әдәбийят). Бә'зән классик дедикдә антик язычылар нәзәрдә тутулур.

Классисизм — XVII—XVIII әсрләрдә Гәрби Аврюпа вә Русиянын әдәбийят вә инчәсәнәтиндә чәрәян.

Заһирән классисизм антик (классик) сәнәтин нүмунәләрини тәглид едирди; онун ады да буну көстәрир. Әслиндә исә һәм Гәрби Аврюпа әдәбийятында (Расин, Корнел, Буало, Мол'ер), һәм дә рус әдәбийятында (Сумароков, Херасков) классисизм нүмайәндәләри чох вахт өз дөврләринин һәятыны әкс етдирирдиләр, һәятын бир чох мүһүм мәсәләләрини ирәли сүрүрдүләр вә бәдии ярадычылыгда һәят һәгигәти принсипини мүдафиә едәрәк, бә'зи чәһәтләрдән реализм үчүн зәминә һазырлайырдылар. Лакин классисизм задәкан, аристократ, сарай мәдәниййәтилә әлагәдар иди. Классисизмә мәнсуб олан язычылар һәят һәгигәтләриндән бәһс едәркән, әйни заманда, өз әсәрләриндә халгы, халг һәятыны көстәрмәкдән чәкинир вә горхурдулар.

Классисизм сәнәтдә чох зиддиййәтли бир чәрәян иди: рус вә гәрб классисизминин ән яхшы нүмайәндәләри өз дөврләринин бу вә я башга чәһәтләрини көзәл әкс етдирән әсәрләр язырдылар (мәсәлән, Мол'ерин комедиялары, Сумароковун комедия вә тәмсилләри), бөйүк ичтимаи вә психоложи проблемләри ишыгландырмаға чалышырдылар (Расинин фачиәләри, Сумароковун фачиәләри); лакин бу язычылар әйни заманда өз дөврләринин синфи әгидәләринә вә керидә галмыш фикирләринә уяраг, бир чох һалларда һәят һәгигәтини тәһриф едир, шәрти вә гондарма образлар, гейри-һәяти вә схематик характерләр ярадыр, халг тәрәфиндән яхшы анлашылмаян бир дилдә язырдылар.

Франса вә Русияда яранан классисизм бағлы олдуглары ичтимаи зәминәләр арасындакы охшарлыг нәтичәсиндә үмуми чәһәтләрә малик олсалар да, бу өлкәләрдән һәрәсиндә классисизм мүстәгил, ерли хүсусиййәтләри олан әдәби чәрәян иди.

Бә'зән классисизмә—п с е в д о к л а с с и с и з м, яхуд я л а н ч ы к л а с с и с и з м дә дейилирди. Лакин һазырда бу термин көһнәлмишдир вә даһа ишләнмир.

Классик әдәбийят — кечмишин, яхуд муасир дөврүн ән яхшы, ән дәйәрли, нүмунәви әдәбийяты. Үмумхалг мәһәббәти газанан вә халг мәдәниййәти хәзинәсинә дахил олан әсәрләр язмыш язычылар к л а с с и к я з ы ч ы ады алырлар. А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов, И. С. Туркенев, Л. Н. Толстой, М. Горки вә башгалары классик рус әдәбийятынын нүмайәндәләридир. Азәрбайчан классик әдәбийяты нүмайәндәләри сырасына Ә. Хагани, Низами, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы вә башгалары дахилдирләр.

Кобзар — гәдим заманларда Украйнада халг нәғмәкары. Чох вахт истеʼдадлы, кор адамлардан ибарәт олан кобзарлар

Украйна халг чалғы аләтләри кобзанын, яхуд бандураның мүшайиәтилә маһны вә «думалар» (Украйнада шеир формасы) ифа эдирдиләр. Бөйүк Украйна халг шаири Тарас Шевченконун шеирләр, маһнылар вә поэмалар мәҹмуәси олан мәшһур китабынын ады «Кобзар»дыр.

Коллизия — бәдии әсәрдә иштирак эдәнләрин бир-биринә зидд мәнафе вә мейилләринин тоггушмасы; әсәрдә әкс этдирилән бир сыра һадисәләрдә мейдана чыхан тоггушма.

Комедия — драматик әсәр нөвләриндән бири. Комедияда һәятын күлүнҹ вә эйбәҹәр ҹәһәтләри әкс этдирилир, иҹтимаи һәятда вә мәишәтдә олан ярала тәрәфләр, инсан характериндә тәсадүф эдилән күлүнҹ хүсусиййәтләр лағә гоюлур.

Комедия бир драматик әсәр нөвү олмаг э'тибарилә гәдим Юнаныстанда мейдана чыхмышдыр; о өз мәншәини халгын шәнлик мәҹлисләриндән вә тамашаларындан алыр. Шәраб вә шадлыг аллаһлары Дионис, яхуд Вакхын шәрәфинә кечирилән бу шәнликләрдә, карнавалда олдуғу кими, маһны вә рәгсләр ифа эдилирди.

Дүня әдәбиййатында комедиянын ән яхшы нүмунәләрини Аристофан, Шекспир, Мол'ер, Грибоедов, Гогол, М. Ф. Ахундов вә башга сәнәткарлар яратмышлар.

Совет әдәбиййатында комедия ени хүсусиййәтләрлә инкишаф этмишдир. Совет комедияларында адамларымызын мәишәт вә шүурундакы капитализм галыглары лағә гоюлмагла бәрабәр, сосялизм гуруҹулуғу саһәсиндәки мүвәффәгиййәтләри көстәрән фәрәһли, шән һәят сәһнәләри дә тәсвир олунур. А. Е. Корнейчукун «Звонковоейә кәлин!», «Украйна чөлләриндә» комедиялары, Сабит Рәһманын «Той» вә «Хошбәхтләр» комедиялары буна мисал ола биләр.

Композисия — язычынын истифадә этдийи әсас бәдии васитәләрдән бири: әсәрин гурулушу, онун тәркиб һиссәләринин дүзүлүшү, һадисәләрин тәсвири гайдасы. Әсәрин идея мәзмунунун ачылмасында композисиянын камил бир шәкилдә олмасынын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Язычы өз әсәриндә әсас вә икинҹи, үчүнҹү дәрәҹәли образларын, һадисәләрин ерли-ериндә верилмәсинә, демәли, сүжетин инкишафы тәрзинә хүсуси диггәт етирмәлидир; сүжетин неҹә башланмасы, неҹә давам этмәси, неҹә тамамланмасы үзәриндә ҹидди дүшүнмәлидир. Композисиянын көзәл вә айдын олмасы әсәрин идея мәзмунунун охуҹуя яхшы чатмасы үчүн мүһүм шәртләрдәндир.

Конфликт — бәдии әсәрдә иштирак эдәнләрин мүбаризәсинин әсасыны тәшкил эдән мүнагишә, тоггушма. Мәсәлән,

Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмас» п'есиндә иҹтимаи конфликт Азәрбайҹан кәндиндә коллективләшмә дөврүнүн илк илләриндә енилиқлә көһнәлик арасындакы мүбаризәсиндән ибарәтдир.

Конфликтдән мәһрум олан, яхуд конфликти зәиф олан әсәр һәятиликдән, реализмдән узаг олур, идея-бәдии дәйәри олмур.

Бизим сосялист ҹәмиййәтимиздә антагонист синифләр йохдур, демәли, синфи мүбаризә дә йохдур; лакин һеч шүбһәсиз, көһнәликлә енилийин мүбаризәси, инсанларын шүурундакы капитализм галыгларына гаршы, әмәйә вә дөвләт мүлкиййәтинә виҹдансыз әлагә бәсләйәнләрә гаршы, йүнкүл вә позғун адамлара гаршы мүбаризә давам эдир. Одур ки, совет язычыларынын әсәрләриндәки образларын мүбаризәси бу ҹүр һәяти конфликтләр үзәриндә гурулур. Коммунист партиясы язычыларымызы бәднам «конфликтсизлик нәзәриййәси» тә'сирләринә гаршы мүбаризә руһунда тәрбийә эдир. Партия язычылары һәяты һәртәрәфли, ингилаби инкишафда көстәрмәйә, ҹанлы бәдии образларла әкс этдирмәйә, реализм байрағыны даим йүксәк тутмаға чағырмышдыр.

Кулминасия — бәдии әсәрдәки һадисәләрин инкишафында ән кәркин момент. Мәсәлән, Мир Ҹәлалын «Бир кәнҹин манифести» әсәриндә Баһарын гарлар ичиндә галыб өлдүйү ер әсәрдәки һадисәләрин инкишафында кулминасия нөгтәсидир. Ҹ. Ҹаббарлынын «Севил» драмасында Дилбәр ханымын тә'киди илә Балашын Севили эвдән говмасы вә бу заман Севилин гара чадрасыны Балашын үзүнә чырпараг, өзүнә күн ағламаг, ағ күнә чыхмаг үчүн гәти гәрара кәлмәси сәһнәси әсәрин кулминасиясыдыр.

Л.

Лирика — әдәбиййатын үч әсас нөвүндән (эпос, лирика, драма) бири.

Инсанларын һәят йолуну вә онларын иштирак этдикләри һадисәләри тәһкийә йолу илә әкс этдирән эпосдан вә һәяты һәрәкәтләр васитәсилә, сәһнәдә көстәрилән адамларын һисс-һәйәҹанлары вә давранышы васитәсилә әкс этдирән драмадан фәргли олараг, лирика — һәяты бу вә я башга шәраитин тә'сирилә доған һисс, фикир вә һәйәҹанлары көстәрмәк йолу илә әкс этдирир. Инсанын лирикада әкс этдирилән дахили аләми илә таныш олдуғумуз заман бу инсанын һәм өзү, һәм дә бир дәрәҹәйә гәдәр ондакы һисс, фикир вә һәйәҹанлары доғуран һәят шәраити һаггында тәсәввүр алырыг.

Совет лирикасында, мәсәлән, В. Маяковскинин лирик әсәрләриндә тәрәннүм олунан фикир вә һиссләр бизи сосялист ҹә-

миййәтинин адамлары илә, шәхси мәнафеи халгын мәнафеи илә сых бирләшмиш олан совет адамлары илә таныш эдир. Бу әсәрләрдә биз, эйни заманда, шаири һәйәчана вә илһама кәтирән һәят һадисәләри һаггында тәсәввүр алырыг.

Лирик әсәрләрин гысалығына вә йығчамлығына бахмаяраг, бурада һәяты бәдии, образлы сурәтдә экс этдирмә хүсусиййәтләри кифайәт гәдәр олур. Лирик шаир һәят үчүн типик һәйәчанлары вермәйә чалышдығына көрә онун әсәриндә үмумиләшдирмә олур. (бах: тип); шаир билаваситә мүәййән бир адамын чанлы, һәяти һәйәчанларыны вердийинә көрә онун әсәриндә фәрдиләшдирмә олур; шаир ялныз өз һәйәчанларыны дейил, ичтимаи типик һәйәчанлары вердийинә көрә (экс тәгдирдә онун ше'ри садәчә шәхси бир күндәлик оларды) онун әсәриндә хәял үнсүрү олур; шаир һәяты ичтимаи идеаллар нөгтейи-нәзәриндән ишыгландыран һәйәчанлары тәрәннүм этдийинә көрә онун әсәри тәрбийәви әһәмиййәтә малик олур.

Бу хасиййәтләри В. Маяковскинин «Совет паспорту» ше'free риндә парлаг бир сурәтдә мүшаһидә эдирик.

Көстәрилән хүсусиййәтләрдән мәһрум олан әсәр нәинки лирика нүмунәси, үмумиййәтлә бәдии әдәбийят нүмунәси дә сайыла билмәз.

Лириканын ән мүнасиб, характер формасы шеирдир; чүнки шеир долғун һиссләри, һәйәчанлы данышыг тәрзини вермәк үчүн мүвафиг имканлара маликдир.

Лириканын ән гәдим нүмунәләриндән бири халг маһныларыдыр. Кечмишдә рус вә Гәрби Авропа әдәбийятында гәмли шеир олан элекиялар, һәр һансы бир һадисәнин, яхуд тарихи шәхсиййәтин шәрәфинә язылан одалар, мәһәббәт мөвзуунда зарафатяна шеир олан маригаллар, кәнд һәяты мөвзуунда язылан эклоглар, һәр һансы бир адамын өлүмүнә һәср эдилмиш эпитафиялар вә с. дә лирикая дахил иди.

Шәрг, о чүмләдән Азәрбайчан поэзиясында лириканын ән чох яйылмыш нүмунәләри гәзәл, гәсидә, рүбаи, мүхәммәс вә с. б. к. шәкилләрдә ярадылан әсәрләрдир.

Һазырда бә'зән лирик әсәрләрә шеирләрин ифадә этдикләри әсас идея мәзмунуна көрә адлар верилир; мәсәлән: сияси лирика, фәлсәфи лирика, мәһәббәт лирикасы, пейзаж лирикасы вә с.

Лиро-эпик әсәрләр — һәятын эйни заманда һәм эпик, һәм дә лирик тәсвирини верән мәнзум әсәрләр.

Лиро-эпик әсәрдә һәят бир тәрәфдән инсанын (яхуд инсанларын) һәйәчан вә давранышларыны, онун иштирак этдийи һадисәләри мәнзум шәкилдә тәһкийә йолу илә, дикәр

тәрәфдән дә мәнзум һекайәдә иштирак эдән шәхсләрин вә һәят лөвһәләринин шаирдә доғурдуғу һәйәчанларын ин'икасы йолу илә верилир.

Лиро-эпик әсәрдә тәһкийәчи шаирин һисс вә һәйәчанлары адәтән лирик һашийәләрдә ифадә олунур. Мүәллиф нитгинин бир нөвү олан лирик һашийәләр чох вахт әсәрдә тәсвир эдилән һадисәләрин инкишафы илә билаваситә бағлы олур. Пушкинин «Евкени Онекин» әсәриндәки, Сәмәд Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поэмасындакы лирик һашийәләр буна мисал ола биләр.

(Арды вар)

ЕНИ МОНОГРАФИЯЛАР

Сон илләрдә Азәрбайчан классикләринин һәят вә ярады-
чылығына аид бир сыра ени китаблар: «Хагани Ширвани» (М.
Султанов), «Ч. Чаббарлы» (М. Ариф Дадашзадә), «М. Ф.
Ахундовун нәсри» (Һ. Әфәндиев), «Н. Вәзиров» (Ф. Гасымза-
дә), «Ч. Мәммәдгулузадәнин драматуркиясы» (М. Вәлиев) вә
башгалары дәрч эдилмишдир.
Әдәбийятшүнаслыг элмимизин наилиййәти олан бу әсәр-
ләр орта мәктәбин әдәбийят мүәллимләри вә юхары синиф ша-
кирдләри үчүн ән яхшы әлавә вәсаитдир.
Һәр бир мүәллим бу китаблардан һәм өзү сәмәрәли исти-
фадә этмәйи бачармалы, һәм дә шакирдләрини һәмин моног-
рафиялары охумаға марагландырмалы вә истигамәтләндирмә-
лидир.
Мәчмуәмизин бу нөмрәсиндә ени монографиялар һаггында
ики мәгалә дәрч эдирик.

Ә. ХАГАНИ ҺАГГЫНДА КИТАБ

«Хагани Ширвани»[1] китабы бөйүк Азәрбайчан шаири Ә.
Хаганинин һәят вә ярадычылығына һәср эдилмиш элми-тәд-
гиги бир әсәрдир. Бөйүк зәһмәтин вә тәдгигатын мәһсулу
олан бу китабда мүәллиф «Хагани ярадычылығынын өйрәнил-
мә тарихинә даир», «Хагани вә шаһ сарайы», «Шаирин динә
мүнасибәти һаггында», «Хаганинин нәсри вә сәнәткарлыг ху-
сусиййәтләри һаггында», «Хагани вә Шәрг әдәбийяты» кими
элми әһәмиййәти олан мәсәләләр гоймуш вә һәлл этмишдир.
М. Султанов, Хагани һаггында мүкәммәл мә'лумат вермәк
үчүн тәзкирәләрдән тутмуш рус—Авропа шәргшүнасларынын
әсәрләринәдәк нәзәрдән кечирмиш, һабелә Хаганинин Москва,
Ленинград китабханаларында вә Азәрбайчан ССР Элмләр
Академиясынын республика әлязмалары фондунда сахланы-
лан бүтүн әсәрләрини, Бомбайда чап эдилмиш «Күллийят» вә

[1] М. Султанов, «Хагани Ширвани», Азәрнәшр, 1954, редактор-
лары Ә. Мирәһмәдов вә М. Мубариз.

«Диван»ыны охуюб мүгайисә этмиш, мүәййән ени элми нәти-
чәләрә кәлә билмишдир.
Тәдгигатчы Хагани ярадычылығыны тәһриф эдән, онун
үсянкар сәсини боғмаға чалышан Авропа, Иран шәргшүнас-
ларынын сәһв фикирләрини элми шәкилдә тәнгид этмишдир.
Мүәллиф, эйни заманда «Хагани вә шаһ сарайы», «Шаирин
динә мүнасибәти һаггында» адлы фәсилләриндә шаирин һәр
чүр рәзаләтә гаршы үсянкарлығыны, пахыл, икиүзлү, мәддаһ
шаирләрә дәрин нифрәтини, һабелә онун шаһ сарайына, динә
мәнфи мүнасибәт бәсләдийини шаирин өз әсәрләриндән кә-
тирдийи мисаллар әсасында сүбут этмишдир. Мәсәлән, Сул-
танов, Ә. Хаганинин динә мүнасибәти һаггында языр:
«О, ...һәтта:
«Мән аллаһы унутмаг мәктәбиндә дәрс алдым,
Һәр шейә шүбһә эдән бир кафәр олуб галдым»
дейә дини әһкамлара гаршы чыхан бир мүтәфәккир кими нә-
зәрә чарпыр».
Аврупа буржуа шәргшүнаслары Хаганинин ярадычылы-
ғына һәмишә буржуа об'ективизми нөгтейи-нәзәриндән янаш-
мыш вә шаирин мүтәрәгги идеяларыны өрт-басдыр этмәйә ча-
лышмышлар. Одур ки, Султанов һәмин китабында Хагани
ярадычылығынын мүрәккәб вә зиддиййәтли чәһәтләрини көс-
тәрмәклә бәрабәр, шаирин тәрәннүм этдийи габагчыл идеяла-
ры да ачыб изаһ этмишдир. Хагани ярыдычылығында габа-
рыг шәкилдә өзүнү көстәрән вәтән мәһәббәти вә шаирин ли-
рикасында бу мүгәддәс һиссин тәрәннүмү китабда марaглы
бир шәкилдә верилмишдир. Хагани вәтәнә сонсуз бир мәһәб-
бәт бәсләйән, вәтәндән узаг дүшәркән онун айрылығына дөз-
мәйән вә кәдәрләнән, һабелә һарада олса белә һәмишә вәтә-
нинин шәрәфини йүксәк тутан, Ширванда доғулдуғуну ифти-
хар һиссилә дейән бир шаир олмушдур. Шаирин гәлбиндәки
бу һисси мүәллиф «Төһфәтүл-Ирагейн» әсәриндән бәһс эдәр-
кән хүсусилә көстәрмишдир. Китабдакы марaглы фактлардан
бири будур: шаир Ираги-Әрәбдә хәлифәнин вәзири Чәмаләд-
дин Исфаһанинин «әслин һаралыдыр? Кимсән? Нәчисән?» су-
алына белә чаваб верир:
«Дедим:—Тәләбәйәм, һәм дә сөз билән,
Ширван шәһәриндә доғулмушам мән».
Күрчү дилини билән Хагани, эйни заманда гардаш эрмә-
ни халгы ичәрисиндә дә бөйүк һөрмәт газанмыш иди. Шаирин
өз ифадәләри илә буну тәсдиг эдән мүәллиф Хаганинин әсәр-
ләриндә Азәрбайчан, күрчү, эрмәни сөзләринә дә тәсадүф эдил-
дийини көстәрмишдир.

Мүәллиф Хаганинин күрчү, ермәни халгына достчасына мүнасибәт бәсләмәсини ифадә едән мараглы фактлар үзә чыхармышдыр. Онлардан бири Хаганинин күрчү дилини билмәсини сүбут едән фактдыр ки, шаир языр:

«О сары сачлы, ағ үзлүнүн ешги илә
Абхазияда яшайыб, күрчү дилиндә данышмалы олдум».

вә яхуд:

«Мән һәр заман Ермәнистан өлкәсинә етсәм сәфәр
Мәни сонсуз һөрмәт илә гаршылаяр ермәниләр
Хүсусилә бу Нәстури гоншумузун әһалиси,
Йүксәк хатир гояр мәнә икинчи бир Иса гәдәр».

Ә. Хагани ярадычылығында мүһүм ер тутан «Төһфәтүл-Ирагейн» поемасына китабда кениш ер верилмишдир. Тәдгигатчы бу әсәр һаггында кениш мә'лумат вермәк үчүн 11 әлязмасыны нәзәрдән кечирмиш, мүхтәлиф тәзкирәләрдә, чүнкләрдә вә тәдгигат әсәрләриндә тәсадүф етдийи парчалары тутушдурмуш вә буңларын арасындакы фәргли чәһәтләри мейдана чыхармышдыр. «Төһфәтүл-Ирагейн» әсәринин кениш мәзмунуну данышан вә тәһлилини верән мүәллиф чох доғру олараг ону Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә илк мәнзум сәяһәтнамә адландырмышдыр.

Китабда нәзәри чәлб едән мараглы чәһәтләрдән бири дә шаирин нәср ярадычылығы һаггында верилән мә'луматдыр. Тәдгигатчы, әсәринин бу һиссәсиндә белә нәтичәйә кәлир ки, Азәрбайчанда нәсрин илк нүмунәләри һәлә XII әсрин орталарында ярапмышдыр. Ә. Хаганинин «Төһфәтүл-Ирагейн» әсәринә яздығы мүгәддәмә Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә илк нәср нүмунәсидир.

Мүәллиф Хаганинин сәнәткарлыг хүсусиййәтләри һаггында бәһс етдийи заман шаирин әсәрләриндәки емосионал ифадә гүдрәтиндән әтрафлы данышыр вә көстәрир ки, Хагани өз фикир вә һиссләрини, дуйғу вә дүшүнчәләрини тә'сирли, инчә сөзләрлә тәрәннүм етмәйи севән шаирләрдән олмушдур. О, Хагани ярадычылығындакы мүрәккәб вә зәнкин бәдии тәсвир васитәләрини груплашдырыб бир-бир изаһ едир, шаирин әсәрләриндән чохлу мисаллар кәтирир.

Хагани вә Яхын Шәрг әдәбийяты мәсәләсинә һәср едилмиш фәсилдә мүәллиф инандырычы шәкилдә көстәрир ки, Хагани өзүндән сонра бир сыра шаирләрә гүввәтли тә'сир етмишдир. Көркәмли Азәрбайчан шаирләри: Фүзули, Сейид Әзим, Сабир вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундов, һабелә һинд шаири Әмир Хосров Дәһләви, тачик шаири Әбдүррәһман Чами,

Әбүлгасым Лаһути вә башгалары Хагани сәнәтинә йүксәк гиймәт вермишләр.

«Хагани Ширвани» әсәри бөйүк шаирин һәят вә ярадычылығы һаггында яхшы бир китабдыр.

Әдәбийят мүәллимләри VIII синифдә XIII әсрә гәдәрки Азәрбайчан әдәбийяты һаггында үмуми мә'лумат верәркән, бөйүк Низаминин һәятыны кечәркән бу китабдан файдалы бир васаит кими истифадә едә биләрләр.

С. ҺҮСЕЙНОВ.

ГИЙМӘТЛИ ӘСӘР

Юхарыда адлары чәкилән ени әсәрләр ичәрисиндә Ч. Чаббарлы һаггындакы монография[1] һәм гурулушу, язы үслубу, һәм дә мәзмуну, ени фактларла зәнкинлийи илә диггәти даһа чох чәлб едир. Бу китабын әһәмиййәти орасындадыр ки, о, бөйүк совет язычысы, Азәрбайчан совет драматуркиясынын баниси өлмәз Ч. Чаббарлынын һәят вә ярадычылығы һаггында бүтөв, кениш вә айдын тәсәввүр верир, охучуну бөйүк сәнәткарын фәалиййәтинин һәр бир чәһәтилә таныш едир.

Монографиянын яхшы чәһәтләриндән бириси дә онун олдугча айдын, сәлис вә бир гәдәр бәдии дилдә язылмасындадыр. Бурада һәтта елми мәсәләләр белә чох садә вә айдын дилдә шәрһ едилир. Монографиянын белә бир күтләви стилдә язылмасы, ондан орта мәктәбин V—VII синиф шакирдләринин дә истифадә етмәсинә имкан ярадыр.

Бу китабда язычынын һәят вә ярадычылығыны өйрәнмәк, бәдии әсәрләри тәһлил етмәк саһәсиндә бә'зи ени принсипләр, методоложи чәһәтләр дә вардыр ки, бунлары башга язычыларын тәдрисиндә дә тәтбиг етмәк мүмкүндүр.

Монография 5 фәсилдән ибарәтдир. Һәр фәсилдә бөйүк язычынын һәятынын мүәййән чәһәти вә онун конкрет бир я бир нечә әсәри һаггында әтрафлы мә'лумат верилир.

«Аилә вә мәктәб» адланан биринчи һиссәдә Ч. Чаббарлынын доғулдуғу аилә шәраитиндән, онун илк мәктәб илләриндән бәһс едилир. Бурада Ч. Чаббарлынын аиләсинин ағыр вәзиййәти, онун ушаглыгда яшадығы мүһит, талантлы Чәфәри ярадычылыға сөвг едән сәбәбләр мараглы композисия әсасында характерик епизодлар васитәсилә айдын көстәрилир.

[1] М. Ариф, «Чәфәр Чаббарлы», Ушагкәнчнәшр, 1954, редактору Ю. Әзимзадә.

Әдәбийјат мүәллими бурадан јазычынын ушаглыг дөврүнә аид мараглы фактлар көтүрә биләр.

Китабдакы икинчи һиссә «Илк аддымлар» адланыр. Бу һиссәдә кәнч Чаббарлынын бир сәнәткар кими јетишмәси, онун јарадычылыг саһәсиндә атдығы илк аддымлар тәсвир эдилир. Доғру олараг көстәрилир ки, Чаббарлынын бир сәнәткар кими јетишмәсинә әсас сәбәб јашадығы ичтимаи мүһитин она тә'сири олмушдур. Буна көрә дә тәсадүфи дејил ки, о, «Аслан вә Фәрһад» кими илк әсәрләринин мөвзууну һәјатда баш вермиш һадисәләрдән көтүрмүшдүр. Чаббарлы јарадычылығa башладығы илк вахтлардан е'тибарән шеир саһәсиндә бөјүк ингилаби-сатирик Сабирин јолу илә, драматуркија саһәсиндә исә демократ јазычы вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун јолу илә кетмишдир. Чаббарлы кәнч јашларындан рус демократ јазычыларынын вә Азәрбајчан классикләринин әдәби ирсиндән мә'нәви гида алмыш, өз јарадычылығы илә онларын ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирмишдир.

Ч. Чаббарлы бүтүн варлығы илә мүасир ичтимаи һәјата бағлы олуб, әзиләи зәһмәткеш инсанларын хошбәхтлијии уғрунда өз өмрүнү гурбан вермәк јолуну сечмишди.

Бу фәсилдә Чаббарлынын «Аслан вә Фәрһад», «Солғун чичәкләр», «Вәфалы Сәријјә», «Нәсрәддин шаһ» кими илк әсәрләринин мөвзуу вә идејасындан да бәһс эдилир.

«Бөјүк совет драматургу» адланан үчүнчү фәсилдә, Чаббарлынын «Коммунист» гәзети редаксијасында ишләмәси, мүхтәлиф совет мәктәбләриндә охумасы вә гурулмагда олан јени һәјатын онун дүнјакөрүшүнә тә'сир этмәсинин нәтичәсиндә јени мәзмунлу әсәрләр јазмасы изаһ эдилир. Бундан башга «Ајдын», «Огтај Эл оғлу» вә «Од кәлини» әсәрләриндән кениш бәһс олунур.

«Од кәлини» п'есинин идејасы, әсәрин бәдии хүсусијјәтләри илә үзви шәкилдә бағлы һалда ајдынлашдырылыр. Бурадакы образлар конкрет фикирләр вә онларын өз нитгләри васитәсилә характеризә эдилир. «Од кәлини» әсәринин Чаббарлы јарадычылығында јени бир мәрһәләнин башланғычы вә сосјализм реализми үсулунда јазылмыш илк совет драмасы олмасы чанлы фактлар әсасында ајдынлашдырылыр. Охучу бу фәсилдә Чаббарлынын јазыб театра тәһвил вердијии, лакин сонрадан итмиш «Араз чајы» фачиәси һаггында тамамилә јени мә'лумат алыр.

Бу һиссәдә әсасән Чаббарлынын «Севил», «Алмас», «1905-чи илдә» вә «Јашар» п'есләринин тәһлили верилир. Мүәллиф бу әсәрләрдән данышаркән һәр әсәрин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаға, онун Чаббарлы јарадычылығында тутдуғу мөвгеи мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр. О, бу әсәрләрә сон тәләбләр әсасында јанашыр вә онлары тәһлил эдир.

«Севил» п'есиндән данышаркән көстәрилир ки, бу әсәр Чаббарлы јарадычылығында тәсадүфи бир һадисә олмајыб, бүтүн онун јарадычылыг тәфәккүрүнүн зәрури нәтичәсидир. Бу әсәрдә гоюлуб һәлл эдиләи гадын азадлығы проблеми бөјүк јазычыны бүтүн һәјаты боју мәшғул етмиш, о, бу мөвзуда бир сыра башга әсәрләр дә јазмышды. «Севил» п'еси исә онун јарадычылығындакы гадын азадлығы мәсәләсинин јени мәрһәләсидир. Китабда бу мәсәлә конкрет фактлар әсасында ајдынлашдырылыр. Сонра исә «Севил» п'есинин әсас мотивләри изаһ олунур, орадакы образлар тәһлил эдилир.

Китабда «Алмас» әсәри доғру олараг Чаббарлы дүнјакөрүшүнүн инкишафынын тәзаһүрү, онун јарадычылығында мүасир һәјатла јашајыб јаратмаг мејлинин нәтичәси кими гијмәтләндирилир. Алмас образы да јени совет инсанынын типик нүмајәндәси кими верилир. Әсәрдәки башга образлара вә сәнәткарлыг мәсәләләринә дә хејли јер ајрылмышдыр. Әсәрдә совет адамынын тәсвириндәки ингилаби романтика дүзкүн вә ајдын көстәрилмишдир.

«1905-чи илдә» әсәринин тәһлили даһа мараглыдыр. Бурада әсәрин јазылмасы сәбәбләри, мөвзуу, актуаллығы, һәјатла әлагәси кими мәсәләләр үмумиләшмиш шәкилдә изаһ олунур. Әсәрдәки Ејваз, Бахшы, Имамверди, Аллаһверди, Губернатор, Саламов, Баһадыр бәј образларынын характери, типиклији әсәрдәки һадисәләр әсасында конкрет шәкилдә тәһлил эдилир.

«Јашар» әсәри дә јарандығы ичтимаи-сијаси һәјатла әлагәдар шәкилдә көтүрүлүб, әсәрдә гојулмуш проблемләр ајдынлашдырылыр. Орадакы мүһүм образларын характеринин әсас чизкиләри әсәрдән кәтирилмиш конкрет епизодлар васитәсилә көстәрилир. Бурада Имамјар образынын тәһлили хүсусилә диггәти чәлбедичи вә тамдыр.

Бу фәсилдә Чаббарлынын бир сыра һекајәләриндән, «Дөнүш» п'есиндән вә јазычынын һәјатына аид биографик һадисәләрдән дә бәһс эдилир. Бүтүн бунлар Чаббарлынын үмуми јарадычылығы фонунда көстәрилир вә онун бир сәнәткар кими јетишиб камилләшмәсилә әлагәләндирилир.

Ч. Чаббарлынын әдәби-тәнгиди көрүшләриндән «Совет варлығынын гүдрәти» адлы һиссәдә данышылыр. Бу фәсилдә Чаббарлынын мүртәче јазычыларла мүбаризәси, әдәбијјатдакы формализм әлејһинә чыхышлары, онун әдәби көрүшләри конкрет шәкилдә мисалларла көстәрилмишдир. Бу һиссәдә јазы-

чынын мүстәмләкә шәргинә һәср этдийи ярымчыг галмыш «Әфганыстан» п'еси һаггында да мә'лумат верилир. Бу мә'лумат да енидир вә Чаббарлынын ярадычылығы һаггындакы тәсәввүрү тамамлайыр.

Ахырынчы фәсил «Унудулмаз сәнәткар» адланыр. Мүәллиф, Чаббарлынын шәхсиййәтинә аид чәһәтләри, аиләсинә, йолдашларына мүнасибәтини, раһатлыг билмәдән чалышмасыны характерик һадисәләрлә айдынлашдырыр. Бурада Чаббарлынын һәятына аид мараглы фактлар вардыр. Мүәллим Чаббарлынын һәят вә ярадычылығыны кечәркән бурадакы фактлардан кениш шәкилдә истифадә эдә биләр.

Китабын сонунда Чаббарлынын һәят вә ярадычылыг йолуна екун вурулур, онун хидмәтләри гиймәтләндирилир.

Фәсилләрин гыса мәзмунундан көрүндүйү кими, монографияда Чаббарлынын һәяты вә ярадычылығы бир-бирилә үзви шәкилдә бағлы һалда изаһ эдилир.

Монографияда Ч. Чаббарлынын ярадычылығы чох дүзкүн олараг инкишафда, кетдикчә тәкмилләшмәкдә олан бир ярадычылыг просеси кими көстәрилир. Бу чәһәти билмәк чох файдалыдыр. Чүнки, мәктәбләрдә, эйни заманда бә'зән дәрсликләрдә язычынын һәят вә ярадычылығы айры-айры фактларын мәчмуундан ибарәт схематик, чансыз бир һадисә кими изаһ эдилир. Әдәбийят мүәллими буна йол вермәмәлидир.

Филоложи элмләри доктору М. Арифин, Чаббарлынын һәят вә ярадычылығы һаггында яздығы бу монография өз орижиналлығы, күтләвилийи, йүксәк нәзәри сәвиййәдә язылмасы илә севиндиричи бир һадисәдир. Чаббарлы һаггында индийә гәдәр язылмыш әсәрләр ичәрисиндә ән яхшысы сайыла билән бу әсәр әдәбийят мүәллимләринин столүстү китабларындан олмалыдыр. Бу китаб шакирдләрә, хүсусән X синиф шакирдләринә әлавә әдәбийят кими мәсләһәт көрүлә биләр.

Б. МУРАДОВ.

РЕДАКСИЯ ҺЕЙ'ӘТИ.

2 ман. 50 гәп.

7118
494.362
А ч
журнал

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(Методический сборник)
Приложение к журналу
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“
Баку—1955